

A U R O R A K Ö N Y V E K

MAGYAR ÍRÓK BŰNPEREI

Írta
KUNSZERY GYULA

Kiadja
A U R O R A K Ö N Y V K I A D Ó
Budapest 1942

Felelős Kiadó: Mátyás János

Hellas irodalmi és nyomdai részvénytársaság. Budapest, XIII., Dráva-utca 11 szám

Felelős nyomdavezető : Szevérényi József

Irodalom és igazságszolgáltatás

Tanulmányunknak címe ez lehetne: *Irodalom és igazságszolgáltatás*. Nem az esztétikai értelmezésű „költői igazságszolgáltatásról“ lesz szó, amikor a költő szolgálat igazságot képzelete alkotta hősei közt, hanem azokról a sajnálatos esetekről, amidőn a költő — író, tudós, általában: a szellemi élet embere — kerül összeütközésbe a társadalmi rend igazságszolgáltató szerveivel: a kormányzó hatalommal, felettes hatóságokkal, bírósággal, és így tovább.

Ebből nyilván következik, hogy az „igazság“ szó témánk legtöbb esetében nem abszolút filozófiai értelmében értendő.

Természetesen csak az olyan esetekre vagyunk tekintettel, melyeknél az igazságszolgáltatás — vagy mondjuk pontosabban: megtorlás — az író szellemi állásfoglalásának (politikai, vallási, világnézeti, művészeti vagy tudományos meggyőződés) következménye: az ezeken kívül eső jogi esetek nem tartoznak érdeklődésünk körébe. Magánéleti perpatvarok (pl. Balassi Bálint házassági és örökségi pörei), vagy pláne közönséges bűncselekmények (mint Liszti László báró pénzhamisítása, rablásai, gyilkosságai) párbajvétségek (Herczeg Ferenc) kívül esnek tárgyunk körén.

Vizsgálódásunkat persze csak a *magyar* szellemi élet területére korlátozzuk, a rendelkezésünkre álló szűk kereteken belül így is csak vázlatos képet nyújthatunk; hiszen az anyag rendkívül bőszeges, tárgyalásunk során találkozni fogunk szellemi életünk legtöbb kiválóságának nevével. De eleve is

óvást emelünk, a zsúfolt kép nehogy bárkit is megtévesszen s netán valaki is arra a téves, hamis és igaztalan következtetésre jusson, mintha a magyarságban talán nem lenne meg a kellő érzék szellemi nagyságai megbecsülése iránt.

A nagy szellemek küzdelmes élete, meg-nemértettsége általános világjelenség. Hogy csak kapásból idézzünk egy rapszodikus névsort: Sokrates, Cato, Ovidius, Dante, Tasso, Galilei, Villon, Victor Hugo, Verlaine, Schiller, Heine, Thomas Mann, Puskin, Dosztojevszkij, Swift, Byron, Shelley, Wilde Oszkár — sa felsorolást még hosszan lehetne folytatni — valamennyien Összeütközésbe kerültek koruk fennálló társadalmi rendjével s érezték a földi „igazság“-szolgáltatás sújtó kezét — kivégzés, börtön, száműzetés, kegyvesztettség, társadalmi kiközösítés formájában.

A főok: az *egyén és a közösség* örök súrlódása, kiegyenlíthetetlen harca, az „ember tragédiája“.

Minél erősebb egyéniség, minél emberebb ember valaki, természetes, hogy ez a tragédia is annál tragikusabb. A nagy szellem — éppen azért, mert nagy — megelőzi a korát, persze hogy a saját kora nem értheti meg őt. A költő képzelete egy tökéletes, ideális világot teremt, természetes, hogy ehhez mértén lázadozik; békétlenkedik a mindenkori tökéletlen és rendetlen rend ellen. Az is magától értetődik, hogy ez a „rend“ viszont a saját nyugalma és fennmaradása érdekében igyekszik megtorolni minden lázadozást. Az egyéniség eleme a *szabadság*, a közösség viszont nem lehet meg bizonyos korlátozás és megkötöttség nélkül. Az egyéniség magatartása az *őszinteség*, a közösség összetartó ragasztékában pedig sok a kényszerű hazugság. Minél egyénibbek az érzések, annál kevésbé hangolhatók össze a közösségi érzésekkel. Így lesz az egyéni Isten-viszonylatból vallásgyalázás, az egyéni szerelemből közszemérem-sértés, s az egyéni fajtaszeretetből nemzetgyalázás. Persze nem abszolút önmagában véve, hanem a közösség általános felfogásához viszonyítva.

Mindezekhez járul még az is, hogy a szellemi nagyság

sokszor nemcsak érzi, hanem a goethei „nur die Lumpen sind bescheiden“ értelmében másokkal is érezteti kiválóságát, azaz közönséges megjelöléssel élve: kellemetlen, kiállhatatlan személyiség, aki már modorával is ellenszenvet támaszt önmaga ellen.

Mindezek az okok természetesen nálunk is hatottak. De hogy a témánk körébe tartozó névsor a szokottnál is gazdagabb — s az alábbi megállapítás éppen a magyar közösség védelmére szolgál — az a sajátos helyzetünkől eredő különleges okra vezethető vissza.

Éppen akkor, midőn a magyar szellemi élet kezdetleges állapotából kibontakozni kezdett volna, a történelmi események sajnálatos összejáttszása következtében a nemzet elvesztette önrendelkezését, ha függetlensége nem is szűnt meg teljesen, de mindenesetre nagy mértékben megcsonkult és mint látni fogjuk: a magyar szellem sok viszontagságát és vergődését a legtöbb esetben nem az okozta, mintha a magyar ' közösség megtagadta volna a szellemi kiválóságaiban reinkarnálódó saját nemzeti Géniuszt, hanem az, hogy ennek a Géniusznak a saját hazájában eluralkodó idegen szellemiséggel kellett megküzdenie.

A teljes politikai függetlenség utolsó két évtizede sokkal közelfekvőbb, rövidebb és hányatottabb időszak ahhoz, sem hogy az ezen kornak témánk körébe tartozó eseményeiből és jelenségeiből bármiféle következtetést vonhatnánk.

Bőséges anyagunkat négy fejezetben tárgyaljuk. Az elsőbe sorozzuk nyolc évszázad sporadikus eseményeit. Ezt a hosszú időközt a szerves fejlődésű szellemi élet hiányának negatívuma kapcsolja egybe, e hosszú korszak alatt nem volt szerves, intézményes irodalmi élet, de ami mégis volt, az a témánkhoz tartozó mélabús kísérőzenével együtt jelentkezik. Azonban e kísérőzene kósza akkordjaiból már ki-kicsendül valamennyi jellemző hangja a későbbi korok szervezettebb megkomponált zenebonáinak.

A tizennyolcadik század végén megindul hazánkban az

intézményesnek nevezhető szellemi élet s vele egyidőben megindul a sok tekintetben ugyancsak intézményes szellemüldözés is. Mintegy hatvan évet ölel fel ez a kezdeti korszak — második fejezetünk tárgya — s magában foglalja a felvilágosult, valamint a legjobban elsötétült abszolutizmust.

Ennek a kornak szerves folytatása — csupán a szabadságharc glóriából, vérből és gyászból font fonalával elválasztva — a Bach-rendszer névvel jelölt másfél évtized, amely zsúfolt anyagával külön (a harmadik) fejezetbe kívánkozik.

Végül a negyedik fejezetben foglaltuk össze a legújabb kor hetven-egynéhány esztendejét.

Elöljáróban hadd számoljunk még be pár szóban tanulmányunk főbb forrásairól. Az egyes írókra vonatkozó, szakörökben általánosságban ismert monográfiákon kívül sok haszonnal forgattuk a következő összefoglaló műveket:

Szekfü Gyula Magyar történetét, *Horváth Cyrill* „A régi magyar irodalom története“ című művét, *Toldy Ferenc* „A magyar költészet kézikönyve“ című antológiájának írói életrajzait s végül, de nem utoljára *Pintér Jenő* Magyar irodalomtörténetét. Ez utóbbinak különösen nagy hasznát vettük, nemcsak imponáló adatbősége miatt, hanem azért is, mert szerzőjének fejlett érzéke van a szellem embereit ért méltánytalanságok kidomborításához.

A régi magyar irodalom

Történelmi életünk kezdetén egy különös eseménnyel találkozunk, amely némi tekintetben tárgyunkhoz is hozzátartozik.

Márk barát 14. századbéli *Képes Krónikája* az augsburgi vereség hét életben maradt, megcsonkított *gyász-magyarjáról* a következőket írja: „A fületlen hét magyarra pedig, azért, hogy élve visszajöttek és nem ölelték le inkább magukat bajtársaikkal együtt, a község, mint mondják, ilyen ítéletet hozott, hogy mindenöket, amijök vala, akár ingó birtokban, akár ingatlanban, vesziésék el, s feleségeiktől s gyermekeiktől elválasztván őket, nekiek semmi tulajdont bírni nem engedtek, s arra kényszerítették, hogy mindig együtt gyalog mezítláb járva sátorról-sátorra kolduljanak mindhalálukig. Ezt a hét magyart aztán ezen botrány miatt Lázároknak hívták...”

A 15. századbéli *Pozsonyi krónika*, ezt a történetet kiegészíti azzal, hogy a hét elítélt magáról éneket szerzett, s ezt énekelték sátorról-sátorra járva ivadékaik is, míg Szent István az esztergomi Szent Lázár rend hatósága alá nem rendelte őket; ez időtől fogva aztán Szent Lázár szegényeinek nevezték őket.

Az aránylag késői feljegyzéseknek kevés hitelt tulajdoníthatunk; szimbolikus jelentősége miatt mégsem tartjuk értéktelennek ezt a históriát. Itt a későbbiektől eltérő fordított esettel állunk szemben. A gyászmagyarkákat nem azért büntették, mert költők voltak, hanem büntetésből lettek költökké.

Mínta csak ezer év ködén kérészül azt kiáltanák a későbbi korok felé, hogy ne büntessék a költőket, hiszen magyar költőnek lenni már önmagában véve is büntetés, gyász és lázárság.

Sokkal valószínűbb azonban, hogy nem megcsúfolt harcosok, hanem papjaik, a táltosok voltak a *pogány magyarok* első költői. Középkori latin krónikáink feljegyzik például, hogy az I. Béla uralkodása idején kitört pogány lázadás vezetői, a varázslók, bűbajosok, táltosok, „istentelen“ — tehát pogány szempontból voltaképpen istenes—versekkel bujtogatták a népet a kereszténység ellen. Azt is tudjuk, hogy a keresztény hatóságok a pogányságot, különösen annak szellemi vezéreit, szigorúan üldözték s így a pogány táltosokban láthatjuk a világnézeti, avagy ha úgy tetszik: politikai meggyőződésük miatt üldöztetést szenvedő magyar költők őseit.

A kereszténység ebben a kezdeti korban természetesen még idegen volt a magyar lélektől s így mellékesen megjegyezhetjük, hogy a főüldözök valószínűleg nem a magyarság köréből kerültek ki.

Pezsdülő szellemi élet csak a középkor végén, a nagy renaissance-uralkodó, *Mátyás király korában* és körében indul meg. Természetesen latin nyelven. A magyar humanisták legkiválóbbjai hosszabb-rövidebb ideig tartó tündöklés után szomorú végre jutnak.

Vitéz János váradi püspök, később esztergomi érsek, a gyermek Mátyás nevelője, a nagyműveltségű kiváló szónok és stilisztika 1472-ben összeesküvést szőtt Mátyás ellen, s titkos tárgyalások során a lengyel Kázmér hercegnek ajánlotta fel a magyar trónt. Kázmér trónkövetelő hadi vállalkozása azonban kudarcra végződött, s Mátyás az összeesküvő Vitézt elfogatta és bebörtönözte. Az ősz főpap a fogságban rövidesen meg is halt.

Janus Pannonius pécsi püspök, az európai hírvű humanista költő is belekeveredett a Vitéz-féle összeesküvésbe s ezért a kudarc után menekülni volt kénytelen. Bújdosása közben

halt meg a horvátországi Medve várban. Mátyás úgy látszik hamis nyomon kerestette. A szász herceghez írt levelet, melyben arra kéri, fogassa el és szolgáltassa ki Janust, ha országába menekült volna.

Hasonló sors jutott később osztályrészül *Várad* Péter kalocsai érseknek is, aki Vitézhez hasonlóan szintén kitűnő humanisztikus levélíró-stiliszta. Ő is valószínűleg politikai okok következtében lett kegyvesztett; Mátyás 1484-ben Árva várába záratta s csak a király halála után szabadult ki innen.

Mint látjuk, a humanizmus vezéralakjainak üldöztetését éppen nem a szellemi értetlenség okozta. Mátyás maga is kora műveltségének legmagasabb színvonalán állott, ki értékelni tudta a szellemi tehetséget, hiszen Janus Ponnónius és Várad Péter maguk is az ő kegyének köszönheték fényes karrierjüket. Mátyás *politikai hálátlanságukat* büntette. És hogy ez utóbbira mi készítette a humanista főpapokat? — valószínűleg — mint igazi renaissance-egyéniségek — egy hasonlóan erős, kiteljesedett egyéniségnek vaskezü kormányzatát, abszolutisztikus uralmát nehezen tudták elviselni.

A reformáció, mint minden forradalmi színezetű szellemi mozgalom, nálunk is együtt jár a szembenálló pártok s főként azok főképviselőinek kölcsönös üldözésével. De a magyar mérséklet és józanság dicséretére válik, hogy az ellenségeskedés nálunk sohasem fajult Bertalan-éjszakává. Az esetleges túlkapasok — mint például a protestáns prédikátorok gályarabsága — háttérben mindig megfigyelhetjük idegen erők közreműködését.

Nézzük először a *protestáns* felekezetek szellemi vezéreinek sorsát. Eleve hangsúlyozni kívánjuk, hogy ezeknek nem mindig katolikus részről, hanem igen gyakran egymás részéről volt részük különböző zaklatásban.

Különösen sok üldöztetést szenvedett *Bornemisza Péter* semptei prédikátor, Balassi Bálint nevelője. Még kassai tanuló korában mint a protestáns eszmékért lelkesedő ifjú, figyelmez-

tette egy alkalommal a vár kapitányát, hogy ne imádkozzék a „fakép“ előtt, miért ez buzogányával megverte s két hétre tömlöcbe csukatta (1553). Tanulmányait Bécsben folytatta, de nyakas és dacos protestánsága miatt menekülni kényszerült. Semptei prédikátor korában Telegdi Miklós, akkor még nagyszombati plébános, fenyegetése elől Zólyom várába menekül a Balassa családhoz. Innen a katolikus főpapok óhajára a császári udvar Bécsbe idézi és kérdőre vonják protestáns hitelvei miatt. Ez alkalommal még sikerül minden nagyobb baj nélkül távoznia (1564). De 1574-iki bécsi tartózkodása idején az ottani polgármester Telegdi feljelentésére elfogatja és börtönbe veti. Háromheti fogság után sikerül megszöknie: „mint Szent Pál kosárba kiereszkede Damaszkusból, csak én is nagy kőház ablakán Bécsből“. Később Semptéről is kiűzik, a felvidéken bolyong, míg végre Detrekő várában Balassa Istvánnál oltalmat talál.

Bornemisza sok hányódása mellett eltörpül a bibliafordító *Károlyi Gáspár* incidense. 1589-ben Ernő főherceg, Rudolf király öccse és magyarországi helytartója elrendelte a készülő magyar Biblia kinyomatására felállított vizsolyi nyomda betűinek és nyomtatványainak elkobzását. Rákóczi Zsigmond református nemes úr szerencsére kivédi a merényletet s a következő évben minden baj nélkül megjelenhetett az első teljes magyarnyelvű Szentírás.

Sok üldöztetésben volt része — főként az orthodox protestantizmus felől — az unitarizmusnak s főképviselőjének, *Dávid Ferencnek*, ki a szellem szabadságának egyik legkiválóbb és legtöbbit szenvedett magyar harcosa.

A vallási türelmetlenségre jellemző például az egyik debreceni protestáns papi zsinat határozata, mely a Szentháromságot tagadó unitáriusok ellen kimondja: „miután az igaz tanok védői által törvényesen megcáfoltattak és elítéltettek, istenkáromló bűnösökként az egyházból kizárandók és a világi hatalom által pallos-jognál fogva megöleendőek“. Avagy Melius Juhász Péter „Igaz Szentírásból kiszedett Ének“ c. vitairata,

amelyben az unitáriusok ellen ilyeneket olvashatunk: „Megáldja Isten a Dáviddal egyetemben, kik e vadkanokat, rókákat kergetik, kínozzák, égetik, mint Isten parancsolja, hogy megöljék a hamis prófétát, mint Ilyes levágatá a Bál papjait...”

Szerencsére a világi hatalom, főként Erdélyben, nem követte ily vehemensen a tüzes prédikátor tanácsait s Dávid Ferencék üldöztetése a buzgó katolikus Báthory István trónralépésével kezdődik meg (1571). Elveszti a János Zsigmond uralkodása alatt viselt udvari papi méltóságát, gyulafehérvári nyomdájától is megfosztják, végül 1578-ban mint veszedelmes hitújítót a dévai vár börtönébe zárják, itt hal meg a következő év őszén. Halála előtt börtöne falára írja utolsó vallomását: „*semmi hatalom nem fogja az igazságot feltartóztatni; azt írtam, amit éreztem, és amit érzék, bízó lélekkel, igazán hirdettem...*” Minden idők egyik legmegkapóbb írói hitvallása.

Sok csapás sújtotta az unitarizmusból kifejlődő zsidózó szombatos vallás szellemi vezérét is, *Péchy Simon* erdélyi kancellárt. 1621-ben kegyvesztett lett Bethlen Gábor fejedelemnél, mert avval vádolták, hogy diplomáciai tárgyalásai során összejátszott a habsburgpárti főurakkal. Háromévig Szamosújvár börtönében sínylődött. Kabsága alatt lett unitáriusból szombatos. Kiszabadulása után hozzálátott az új hitfelekezet megszervezéséhez; ez azonban újabb csapások sorozatát zúdította rá, midőn I. Rákóczi György uralkodása alatt megkezdődött a szombatosok üldözése. A dési országgyűlés szombatosellenes határozatai értelmében a kővári börtönbe zárták s fő- és jószágvesztésre ítélték. Életére ugyan kegyelmet kapott, de vagyonának csak kis töredékét kapta vissza; szenterzsébeti birtokrészén internálták, s itt tengődött testben-lélekkben megtörve haláláig.

Nagyobbára belső protestáns torzsalkodások okozták a 17. század nagy tudósának, *Apácai Csere Jánosnak* tragédiáját.

Hosszú külföldi tanulmányút után az előkelő gyulafehér-

vári főiskolán nyert alkalmazást a kitűnő fiatal tudós. Jogos hiúságát okkal sérthette, hogy nem a magasabbfokú teológiai tagozaton kap katedrát, hanem csak a gimnáziumi poétikai osztály vezetésével bízzák meg. Modern pedagógiai és tudományos elvei miatt állandó súrlódása van tanártársai maradiságával, végül a protestáns hierarchia kérdésében vallott elvei miatt összeütközésbe kerül a hivatalos erdélyi egyházi felfogással. Ő — szemben a konzervatív püspöki, episcopalis irányzattal — a nyugati államokban dívó modernebb presbiterianizmus híve, mely egyház-szervezeti rendszerben az egyházi ügyek fő intéző-fóruma a presbitérium, a világi tagok részvételével alakult egyházi tanács. Presbiteriánus elveit a fejedelem, II. Rákóczi György, jelenlétében folytatott nyilvános vitatkozáson is hévvel hirdeti, miért is a fejedelem, ki a másik irányzat híve, büntetésből (akkor még nem volt ismeretes a későbbi osztrák bürokratizmus „szolgálat érdekében“ jellegű hazug szépségflastroma) áthelyezi őt az alacsonyabbrendű kolozsvári latin iskolához (1655).

Nevezetes mozzanata a magyar kultúrhistóriának, hogy rajongó tanítványai követik szeretett mesterüket a száműzetésbe.

Ott, ahol a protestantizmus az erősebb fél, természetesen a *katolikusok* sem kerülhetik el az üldöztetést.

Szántó István az első magyar jezsuita, a jeles hitszónok és hitvitázó, élete ugyancsak zaklatott volt a terjeszkedő protestantizmus üldözései miatt. 1585-ben Nagyváradról Gyulafehérvárra menekül a protestánsok elöl s midőn Erdélyből száműzik a jezsuitákat, a felvidéki vágsellyei kolostorba távozik. Később a znióvárjai rendházba helyezik át, innen pedig Bocskai felkelő hadai elöl kénytelen külföldre, Olmützbe menekülni. Itt is hal meg száműzetésben.

Szántó nagynevű tanítványa, *Pázmány Péter* is kénytelen egyízben a protestánsok elöl menekülni, noha az ő korában már lényegesen megerősödött — nem kis részben éppen az ő buzgalmából — a magyar katolicizmus.

Bethlen Gábor győzelmes felsőmagyarországi hadjárata idején, midőn három kassai rendtársa vértanúságot is szenved, Pázmány érsek Nagyszombatból Bécsbe menekül (1619) s a besztercebányai országgyűlés, mint a „haza elleniséget“ örökre kiűzi az országból. Ez az örök száműzetés azonban a nikolsburgi megbékélés következtében csak két esztendeig tartott.

A jezsuiták közös zaklatott sorsában osztozik *Káldi György* is, a kiváló hitszónok és biblia-fordító. Pályája elején Erdélyben működik, míg a többi jezsuitával egyetemben őt is ki nem űzik innen. Nagyszombatból Bethlen elől ő is Bécsbe menekül s mint jezsuitát, őt is „örökre“ száműzik. Más alkalommal rendtársaival együtt Bethlen megszálló seregének fogságába került, de most szerencsére nem ismétlődhet meg a kassai vérontás, mert a nagylelkű fejedelem engedelmével az elfogott jezsuiták Bécsbe távozhatnak.

Protestáns hitéért szenvedett fogságot, minthogy azonban később buzgó katolikussá lett, itt emlékezünk meg *Veresmarti Mihályról*, a híres önéletrajz íróról. A nyitrai megyei Ürményben prédikátorkodott s midőn Forgách Ferenc nyitrai püspök többszöri figyelmeztetése és fenyegetése ellenére sem szűnt meg prédikációiban a katolikusokat támadni, a püspök erőszakkal elfogatta és Nyitravárába záratta. „A te fogságodnak, úgymond, ez az oka, hogy te egy kálvinista eretnek vagy, ki a Krisztus juhait tántorgatod és az igaz keresztény hitet gyalázod a te hallgatóid előtt“ (1604). Kéthónapos várfogsága idején katolikus papok térítgetik s Bellarmin bíboros híres hitvitázó iratait olvastatják vele. Nem eredménytelenül, mert sikerült lelkében felkelteni a hitebeli kételkedést s évekig tartó hosszas lelki tusakodás után végül is katolizált és katolikus pappá lett.

A reformáció és ellenreformáció hullámainak csillapultával főként tisztára *politikai* okok következtében üldözik a szellem embereit.

Időrendben két erdélyi író következik, a magyar világi prózáírás két irodalomtörténetileg jelentős úttörője.

Rosnyai Dávid, Apafi Mihály fejedelem diplomatája, a *Horologium Turcicum* írója 1678-tól négyévi fogságot szenved Szamosújvárott, azon vád miatt, hogy ő is részt vett a Béli Pál-féle összeesküvésben.

Ugyanezen ok miatt került Fogaras vár börtönébe *gróf Haller János* is erdélyi főúr, ki „Hármas históriájával írta be nevét az irodalomtörténetbe. Ő is négy hosszú esztendeig raboskodik.

A kuruc-labanc villongások áldozata *Koháry István gróf* füleki várkapitány, a jeles poéta; öreg korában kinyomatott versgyűjteményének címében is utal politikai meggyőződéséért elszervedett büntetésére: „*Sok óhajlás közben, ínség viselésben, éhség szenvedésben, keserves rabságban, Munkács kővárában szerzett versek.*“ Mint a Habsburg-család rendíthetetlen híve, ki tántoríthatatlanul ragaszkodott királyának tett esküjéhez, Thököli Imre felkelése idején védelmezte az oltalmára bízott Fülek várat. A vár eleste után Thököli súlyos börtönnel büntette, Erdemes szó szerint idézni Gyöngyösi István egykorú tudósítását Koháry rabságáról: „Elsőben Regéc, azután Munkács, Tokaj és Ung váraiban vívék, és azokban minden társaságtól magányosan reszkető, konyhai mosadékra hozatott zavaros vízzel, lovászok praebendájára süttetett száraz kenyérrel sanyargató, az mindenek szolgálatjára teremtetett napfényének világosságátul elfogó, sovány ebédét és tisztuló szükségét egy helyben végeztető, az levegőjének tikkánó rekedtségéből, az régi szemétnek nedves penészébül származott dohossággal szédelegtető, és ugyan abból szaporán tenyésző szöke és barna hangyáknak gyakor serkengetésekkel nyughatatlanító, végre majd halálos betegséget nemző, és másféle sok nyomorúságokkal teljes rabságban tarták Nagyságodat.“ Három évig tartott ez a súlyos rabság: 1682—1685. Erdemes néhány strófáját idézni „*A rab vasat penget*“ c.

elégiájának, mely a meglehetősen gazdag börtön-költészet egyik legszebb darabja:

*Az hárfás nótáját karfáján pengeti,
És azzal sokaknak szívét édesíti;
De az rab lábára vert vasát csörgeti,
S annak csörgésével magát keseríti.*

*Zengése az hárfás pengő karfájának
Nevető örömet szerez iffiaknak;
Csörgése pediglen lábokra vert vasnak
Siralmas bánatot nevel az raboknak ...*

*Tekintsd én Istenem az én rabságomat,
Vigasztald meg kérlek szomorú sorsomat,
Nevedben bú nélkül pengessem vasamat!
S ajánlom azzal is Teneked magamat.*

Ugyancsak a kuruc-labanc viszály törte derékba gróf Bethlen Miklósnak, a kiváló memoár-írónak, szépen ívelő közéleti pályáját. Apafi Mihály halála után kapott grófi rangot I. Lipóttól Erdély és a Habsburg-ház viszonyának rendezése körül szerzett érdemeinek jutalmazásául, de később II. Rákóczi Ferenc szabadságharca idején egy békítő szellemű röpiratot adott ki, melyben az elnyomó osztrák zsoldos uralom helyett protestáns német fejedelmet kíván Erdély élére. Elfogták, Bécsbe szállították s itt haláláig szigorú felügyelet alatt tartották.

No és végül egy egész élet hosszú számkivetésével fizetett meg talán nem is annyira politikai meggyőződéséért, mint inkább fejedelme iránti személy szerinti hűségéért a legnagyobb magyar memoár-író, *Mikes Kelemen*.

1711-ben II. Rákóczi Ferencsel együtt távozott Magyarországból, mint urának hűséges kamarása. Pedig a szatmári béke szerint kegyelmet kaphatott mindenki, aki bizonyos időn belül hűség-esküet tett a királynak. Mikes Rákóczival maradt s elkísérte urát a bujdosásba, Lengyelországba, Franciaországba, Rodostóba. Az 1715-iki XLIX. törvénycikk, mely Rákóczit és bujdosó társait hazaárulóknak nyilvánítja, el-

rekeszti a hazatérés útján. Negyedszázad múlva, Mária Terézia trónraléptekor, reménykedni kezdenek a rodostói bujdosók, hiszen közben a vezérek — Bercsényi, Rákóczi — elhaltak. A sztambuli osztrák követ útján kegyelmi kérvénnyel fordulnak az ifjú királynőhöz. A királynő elutasítja a kérelmet; nem kapnak amnesztiát. Mikes, a maga szomorkás humorával, ezeket az éppen nem lázadó lelkültre valló sorokat írja: *„Tartozunk megháláni a királynénak hazánkból való kirekesztésünket, mivel ott az élet fogyatkoztatására több ok vagyon. Itt nincsen bajunk se tisztartóval, se számvevővel. A perlekedésben a fejünk nem fáj. A kvártélyos nem szorongat. A jószág szerzésén vagy elvesztésén nem törődünk. A más sorsát, tisztességét, előmenetelét, udvarházát nem irigyeljük. Gondolom, más sem irigyl a mieinket.*^

Ebbe a korszakba tartozik még a magyar irodalomtörténetírás előfutárának, *Bod Péter* erdélyi református pap esete, melyben már előrevetítődik a szellemi élet terére is kiterjeszkedő császári abszolutizmus fekete árnyéka.

Három művét, a *Magyar Athenás* című írói lexikont, a *Szent Polikárpus* című egyháztörténeti életrajzgyűjteményt és a *Katekizmusát* az erdélyi főkormánysház 1769-ben lefoglalja Mária Terézia Bécsből küldött leirata alapján. A vád ellenük, hogy bántalmazzák a katolikus vallást. Hivatalos vizsgálat indul írójuk ellen, de ítélethozatalra nem kerülhetett sor, mert Bod Péter a meghurcoltatás izgalmai közben meghalt.

Abszolutizmus

A szunnyadó magyar szellem 18. századvégi feléledése s az ennek nyomán meginduló irodalmi életünk kezdetei sajnálatos módon egybeesnek az uralkodói abszolutizmus kiteljesedésével. Ez az uralmi rendszer ugyanis, mely rátermett uralkodók esetében minden más téren esetleg áldásosán éreztethette volna hatását, a szellemi élet szabad szárnyalású fejlődésére teljességgel alkalmatlan volt. A szellem életeleme a szabadság, szóval éppen azon elv, melynek hiánya az abszolutisztikus uralmi rendszer legjellemzőbb sajátsága volt. Magyarországon súlyosbította a helyzetet, hogy ezt az abszolutizmust bármily jóindulatú, de a nemzet lelkétől mégis csak idegen uralkodó-család gyakorolta.

Már Mária Terézia uralkodása alatt intézményes kereteket nyer a cenzúra, mely gondosan elhalkít minden olyan szabaddabb hangot, mely a birodalom belső nyugalját és békés fejlődését veszélyeztetné.

Egyrészt a magyarság hamu alatt parázsló függetlenségi törekvései, másrészt a felvilágosodás egyre jobban terjedő társadalomátformáló eszméi mindinkább indokoltá teszik az uralkodó hatalom részéről a szellemi élet megrendszabályozását.

A helyzet egyre súlyosbodik. A felvilágosodás eszméi ki-robbannak a francia forradalom véres eseményeiben, idebent leleplezik a Martinovich-féle összeesküvést, nem sokkal utána megindulnak a küzdelmes napóleoni háborúk; mind olyan

események, melyek fokenként maguk után vonják a fennálló politikai és társadalmi rend védelmét célzó intézkedések szigorítását.

Az igazság kedvéért meg kell említenünk, hogy az idegen uralmi rendszer hű támogatóra talált a hazai nemesség azon konzervatív szárnyában, mely a forradalmi eszméktől jórészt bizony nemcsak a rend biztonságát, hanem saját elavult feudális kiváltságát is féltette.

A cenzorok, titkos rendőrök, kémek, besúgók, fegyelmi bizottságok, porkolóbak fénykora ez, tehát magától értetődően — amint a következők bizonyítják is — az írók és általában a szellem embereinek reménytelen éjtszakája.

A napóleoni háborúk után hosszú évtizedekre a Szent-szövetség reakcionárius rendszere nehezedett nyomasztólag a szellemi életre, mely a revolúciótól való félelmében az egészséges evolúciót is megakasztotta. Az irodalomra gyakorolt hatását „*A vandál bölcsesség*“ című költeményében klasszikus tömörséggel fejezte ki *Berzsenyi Dániel*, noha öneki személyileg nem volt összeütközése a hatalommal:

*A vandáloknak ferde bölcsessége
Ismét divatba jő s csudáltatik:
Ezek, hogy a nagy Rómát dőlni látták,
Vesztének abban lelték fő okát:
Hogy ottan írni és olvasni szoktak;
S ez okra nézve ők a könyveket
Elégetik, mint ördögségeket;
S hogy most kiforrt a Párizs régi mérgét,
Mi szülte azt más, mint könyvek, tudósok?
Égetni kell hát minden könyveket,
Égetni mindazt a ki gondol és lát!*

*

Bessenyei György fellépésétől szokták számítani az újabb magyar irodalom kezdetét (1772). Kezdjük tehát mi is az ő személyével saját szempontú vizsgálódásunkat.

Aránylag elég későn, írói pályájának vége felé került csak

összeütközésbe a hatóságokkal. A hajdani snájdig testőrtiszt már kikopva a fényes bécsi udvari életből pusztakovácsi birtokán remetéskedik és rendezgeti kéziratban maradt kiadatlan műveit. 1792-ben két munkáját nyújtja be a nagyváradi kerületi cenzúrára, de a kéziratok liberális szelleme miatt nem kapja meg számukra az imprimaturt. 1804-ben a Budán székelő helytartótanács cenzúrahivatalához küldi el *Természet Világa* című bölcselő költeményét. A cenzor veszedelmesnek tartja a kéziratot a valláserkölcs és állami rend szempontjából; az ügyet átteszik a bécsi magyar kancelláriához s a kancellári hivatal és I. Ferenc rendelkezésére nemcsak hogy megtiltják a szöveg kinyomatását, hanem szerzőjét még titkos hatósági felügyelet alá is helyezik, ami körülbelül annyit jelent, hogy az új magyar irodalom megindítója pályája végén rendőri felügyelet alá került.

*

A 18. század végén a fiatal írók egész sora belekeveredett a *Martinovich-féle* forradalmi összeesküvésbe s ennek következtében ki vérpadra került, ki börtönbe. Ez az eset iskola-példája annak, bűnös erők mint keríthetik hálójukba az eszmékért ideálisan lelkesülő, tapasztalatlan, becsületes ifjakat, valamint annak is, hogy a megtorló hatalom sokszor mennyire nem tud különbséget tenni ugyanazon vétkesnek minősített tett nemes és nemtelen indokai között.

Maga *Martinovich* sötét jellem volt, kezdetben császári besúgó, akit apró sérelmekből támadt gyűlölködő bosszúvágya és betegesen túltengő, fékezhetetlen ambíciója tett meg a francia forradalmi eszmék terjesztésére alakult titkos társaság főszervezőjévé, de ismertebb nevű áldozatai — talán az egy Laczkovichot kivéve — egytől-egyig ideális rajongó lelkek, akik éppen eszményi beállítottságuknál fogva nem látva meg a sok salakot és szennyet, a francia forradalomban az emberi szabadságjogok diadalra jutását üdvözölték. Bűnük egyébként

alig volt több, mint hogy a Martinovich által szerkesztett forradalmi kátékat olvasták, lemásolták és terjesztették.

Az összeesküvést nem sokkal alakulása után felfedezték, tagjait letartóztatták; a bírói eljárás a hazai jog alapján folyt ellenök a királyi táblán, majd a hétszemélyes táblán Ürményi József és Zichy Károly elnökletével. Az öt fővádлотtat *Martinovich Ignácot, Laczkovits Jánost, Hajnóczy Józsefet*, kik egyúttal több politikai tanulmány és röpirat szerzői is voltak, valamint a szervezésben hathatósan tevékenykedő *Sigrayt* és *Szentmarjayt* halálra ítélték és kivégezték a budai Vérmezőn 1795 május 20-án.

Többek halálos ítéletét királyi kegyelem folytán börtönbüntetésre változtatják; szerencsére ezek közé tartoznak irodalmi nagyságaink.

Kazinczy Ferenc, ki később vezérszerepet játszott a nyelvújítás mozgalmában, Szulyovszky Menyhért zemplénmegyei földbirtokos révén került be Martinovich titkos társaságába. Átveszi és lemásolja a forradalmi kátét. Az összeesküvés felderítése után katonai fedezettel szállítják Regméről Budára. Mindkét tábla halálra ítéli, minthogy „a királyi méltóság s az ország közjáva ellen gonoszul kelt összeesküvésbe beleegyezett, s a kátét mással is közölte, felségsértés, vagyis lázadás bűnébe esett“. Királyi kegyelem börtönre változtatja a halálos ítéletet. A Brünn melletti Spielbergben és Obrovicban, majd Kufstein és Munkács várbörtöneiben raboskodik hat és fél esztendeig, míg végre — persze továbbra is hatósági felügyelet alá helyezve — visszanyeri szabadságát.

Kazinczy „*Fogságom Naplójá*“-ban így írja le a kufsteini várbörtönt:

„A várba 452 grádics viszen. S a foglyok ott egy toronyban tartatnak, mely 13 rekeszeket foglal magában. A Dachstuhl oly vastag, hogy három ember összefogott kézzel nehezen ölelhetné körül. Ez körül fut el a folyosó. Minden két szobának egy pitvara van. A szoba alacsony, az ablak kicsiny s párkányát elérheti a térd. Az ablak falában nemcsak vasrúd,

hanem drótbul font rostély is van. A szoba ajtaja és a parányi kemence egészen elfogják a mély fal egyikét. A szoba ajtaja belülről vaspléhvel van bevonva, s azon egy ablak-lyuk, de amelyet kívülről mindig zárva tartottak. Holmit ezen adnának be, mert az ajtó csak szombaton nyitattott meg a kapitány jelenlétében.“ Mikor a francia sereg közeledtére beljebbfekvő börtönökbe szállították a kufsteini foglyokat, Kazinczy rávéste ajtaja vaspléhére: Franc. Kazinczy, Hungarus, a VI. Jul. 1799 ad. 30. Junii. 1800.

A Martinovich-összeesküvés másik író áldozata *Verseghy Ferenc* pálos szerzetes, később világi pap, költő és nyelvtudós. Egyházi hatóságaival már korábban is meggyűlt a baja liberális elvei és szabadosnak ítélt életmódja miatt. Volteriánus szellemben végzett Millot-fordításáért egyházi és királyi vizsgálat indult ellene s háromhónapi vezekléssel sújtották, a vezeklési időt a nagyszombati szeminárium-ban kellett eltöltenie. A Martinovich-féle összeesküvésben sorsa hasonló Kazincziéhez. Bűne: a káté olvasása, másolása, a Marseillaise magyarra fordítása s horvát izgató dalok megzenésítése. A büntetés: halál, majd királyi kegyelem folytán csaknem kilenc évig tartó börtön Kufsteinban, Grácban, Brünnben. Kiszabadulása után Budán él, hatóságtól megfigyelve. Forradalmi múltját a király nem tudja feledni. Midőn 1808-ban a megüresedett budai cenzori állásért pályázik s a nádor és a helytartótanács őt terjesztik fel első helyen, I. Ferenc rosszalásának adott kifejezést, hogy egy ilyen bizalmi állásra egykori összeesküvőt ajánlottak.

Az összeesküvés harmadik költő-tagja *Szentjóni Szabó László*. Bűne mindössze annyi, hogy barátságban volt a vezető tagokkal, tudott az összeesküvésről és nem jelentette föl; a túlbuzgó bírák mindazonáltal halálra ítélik s a királyi kegyelem nem sokkal hosszabbíthatja meg életét, mert már súlyos betegen érkezett a tárgyalásokra s kufsteini börtönében meg is halt.

A korai halál még a tárgyalások izgalmaiktól is meg-

kímélte *Kármán Józsefet*, a kiváló novellistát, ki családi hagyomány szerint szintén tagja volt az összeesküvésnek, legalább is kapcsolatot tartott fenn egynémely tagjával, mit az is bizonyítani látszik, hogy tüdő vészben bekövetkezett halála után nemsokára hatósági közegek házkutatást tartottak szülei losonci házában.

A sötétlelkű Martinovich áldozata — a nélkül, hogy társaságának tagja lett volna — a költő *Bacsányi János*, ki egyike a legtöbb üldözést elszenvedett magyar írónak. A kassai pénzügyi hivatal írnoka volt, midőn megjelent a Magyar Múzeumban híres forradalmi verse: *A franciaországi változásokra* (1793). Egy sárosi nemes följelentést tesz ellene, a budai helytartótanács és a bécsi kancellária vizsgálatot indít, ennek eredményeként elbocsátják állásából. A következő évben Martinovich hamis vallomása alapján őt is pörbe fogják, a királyi tábla megállapítja ártatlanságát és felmenti, de a per rosszindulatú királyi ügyésze, Németh János fellebbezése folytán ügye a hétszemélyes tábla elé kerül, s itt mégis elítélik egyévi fogságra „bizonyos tudomásáért a dolognak, melyet azonban feljelenteni elmulasztott s önvédelmében elárult veszélyes elveiért“. Erről a justizmordról egy későbbi alkalommal így nyilatkozott: „A magas bíróságok igazságérzetébe, pártatlanságába s a törvények védelmébe helyezett addigi rendíthetetlen bizalmam egész életemre megingott.“

Egyévi börtönbüntetését Kufsteinban kitöltvén, Bécsben kap díjnoki állást a bankóhivatalnál. Itt éri a francia megszállás s minthogy része van Napóleonnak a magyarokhoz intézett proklamációjának lefordításában, a békekötés után a kivonuló francia seregekhez csatlakozik és Párizsba emigrál. 1815-ben Napoleon bukása után viszont az osztrákok szállják meg Párizst. Elfogják Bacsányit, bilincsbe verve Bécsbe, majd Brünnebe szállítják. Majd két esztendeig tartó hosszas vizsgálatok és vallatások után végül is Linzben internálták; itt él a francia kormánytól folyósított évi 2000 frankos kegydíjából, osztrák rendőri felügyelet alatt 1845-ben bekövetkezett haláláig.

Leghíresebb börtönverse a Kufsteinban szerzett *Gyötrődés*:

*Ki nyög? melyik boldogtalan
Kiált megint e bú helyén?
Ki háborít fel untalan
Magánosságom éjjelén?*

*Hallom, hallom keservedet,
Te vagy, lelkemnek egy fele?
Érzem minden gyötrelmedet,
Érzem; — s szívem reped bele!*

*De ah! hozzád nem juthatok,
Hiába nyújtom karjaim.
Ah! senkit meg nem hajthatok,
Nem hallja senki jajjaim!...*

A szomszéd cellában nyögő jó barát, aki Rajongásával háborítja a költő magánosságának éjjelét, a halálosan beteg Szentjóni Szabó László volt.

A Martinovich-összeesküvéssel egy időben járja a maga külön kálváriáját egy fiatal debreceni tógátus diák. *Csokonai Vitéz Mihály* nem magával az abszolutisztikus rendszerrel került közvetlenül összeütközésbe, hanem a rendszerből ki-sugárzó s kisebb fórumokon is érvényesülő tekintélyi elvvel.

„Ki volt Csokonai idejében a debreceni kollégium rektora? — írja Juhász Gyula. — Nem tudom, de azt tudom, hogy kicsapta Csokonait“. — Mi se ráncigáljuk elő rektor uramat a jól megszolgált ismeretlenség homályából. Elvégre bizonyára volt oka a megbélyegző iskolai rendszabály alkalmazására s elvégre nem lehet mindenkinen kellő érzék a csírájában lap-pangó tehetség megismerésére. Igaz, hogy az ilyen nem is igen való vezető tanügyi pozícióba.

Csokonai bűne az, hogy midőn huszonegy éves teológus

korában rábízták az ötödik gimnáziumi osztály vezetését, Toldy Ferenc finom tapintatú fogalmazása szerint „becsének érzése, tanítványai lelkesült szeretete elhízottá kezdvén őt tenni, rendetlenséget engede magának, mik az intézet fenytékével összeférhetetlenek, kivált tanítói állásban“. — „Becsének érzését“ — ne csodáljuk. Műveltsége, tudása nagyobb, mint az egész kollégiumé együttvéve, „rendetlensége“ pedig abban merült ki, hogy hébe-hóba együtt mulatozott a nála is idősebb öreg diákokkal nem szenvedhetvén az akkoriban obligát tanári nagyképűséget. Mindezekért az iskolai törvények részéről megdorgálásban részesül (1794). Bűnét tetézi azzal, hogy a következő évben a húsvéti legációján kapott adományokról nem vezet pontos naplót, lévén poéta, nem pedig szatócs. Így aztán a gyűjtött összeggel nem tud pontosan elszámolni, miért is az iskolai törvényszék újból összeül. Még az ítélet kihirdetése előtt egy keserűséggel telt „orációval“ búcsúzik tanítványaitól és diáktársaitól; ez az újabb hallatlan sérelem annyira felbőszíti az ítélkező testületet, hogy csendes eltávolítása helyett megbélyegző záradékkal bocsájtják el a kollégiumból, kivetik a tisztességes diákok gyülekezetéből. Önvédelmére hosszú iratot szerkeszt, mint írja: „Emlékezetnek okáért!“

Ismertessük hát röviden — „emlékezetnek okáért“ — ezt a memorandumot. „*Én Csokonai V. Mihály eddig mintegy 8-adjél esztendőit töltvén a Debreceni Collegiumban az én tulajdon születésem földén... az én elbúcsúzó Orációmért a példa nélkül való és Coll. históriájába, nem történt büntetésre ítéltetem méltónak, hogy t. i. én testimoniumot, amit a tolvajnak, kunyhóverőnek, káromkodónak, részegesnek, paráznának, veszekedőnek is lehet reményleni, ne nyerjek és hogy én a Collegiumban többé, ami a cigánynak is szabad, bemenni ne merészelyem és énhozzám is egy deák se merjen jönni vagy szólni, hacsak a Collegium ellenségének nem akarja mondatni magát; ezen infamáltatás pedig a diákság előtt elolvastasson ...*“ A továbbiakban elismeri hibáit, de finoman kioktatja

tanárait, hogyan kellett volna a rideg szigor helyett a magafajta szertelen, de alapjában véve jó és romlatlanlelkű ifjúval bánniok. E sorok bizonyítják, hogy a debreceni Collegium rigorózus intézkedéseivel nemcsak a legképzettebb tanárt, hanem egyúttal a legfinomabb érzékű nevelőt veszítette el Csokonaiában. Önvédelmét ezekkel a szavakkal végzi: „*Éljen a Törvény, éljenek a Törvénytevők, éljenek a Törvény alatt valók, éljen a Collegium! Vesszen ezeknek ellensége. El is vész, Uraim! közületek: de felszüli Eger, vagy Kalotsa. Amen.*“

Érdekes, százegynehány évvel később Ady Endre is írt ilyesfélét:

*Életemnek egy csúnya fokán
Pap akartam lenni Kalocsán.*

*

A Martinovich áldozatai és Csokonait ért égbekiáltó igazságtalanságok mellett szinte eltörpülnek azok a kisebb-nagyobb méltánytalanságok, melyeket a korszak többi íróinak kellett elszenvedniök.

Ányos Pált, pálos szerzetest, az érzékeny lelkű szentimentális poétát előljárói a pesti rendházból a felvidéki felső-elefánti kolostorba helyezik át, mert aggodalommal szemlélik, hogy — Pintér Jenőt idézzük — „budai és pesti világi barátjainak szabad élete, irodalmi összeköttetései, és szerelmi lángja egyformán elidegenítik a szerzetesi élettől“ (1781).

Dayka Gábor, a borongó hangulatú lírikus, ki később a lőcsei királyi katolikus gimnáziumban lett a magyar nyelv tanára, eredetileg papi pályára készült. Az egri szeminárium kispapja volt. Miután már ifjonti szertelenségeiért több ízben részesülvén feddésben, kedve különben is elment az erős önfegyelmet kívánó papi pályától, történt, hogy a szerviták német templomában mondott próbaszónoklatában felfedezett többrendbéli eretnek tétel miatt feljelentette a püspöknél Szaiz Leó, a vakbuzgó szervitarendi szerzetes. Gróf Eszterházy Károly

egri püspök maga elé citálta, megdorgálta s a hirdetett hamis tanok ünnepélyes visszavonását kívánta. Dayka megmaka-csolta magát, kilépett közvetlenül felszentelés előtt, veszni hagyván teológiai tanulmányokkal töltött éveit (1791).

Révay Miklós, a legnagyobb magyar nyelvtudós, hosszú ideig nem tud képességeihez méltó álláshoz jutni, a személyét ért különféle vádak és rágalmak miatt. Azzal vádolják, hogy nincs igazi vallásossága, sem kellő erkölcsi jelleme, „mert kóborgó ember vagyok és állhatatlan a hivatalomban, a piaristákat elhagytam. Verseim izgatók, gúnyolják az osztrákokat, mint a szolgaság és a monarchia jármában szokottakat. Mit tegyek? Hol kérjek segítséget? Vigasztalom magamat azon megnyugtató öntudatommal, hogy jól cselekedtem. Lelkiismeretem bizonyára semmi oly súlyos váddal nem terhel. Imádom Istenemet lélekben és igazságban. Teljesítem a jó pap kötelességeit. Hazafi vagyok, még buzgóbb is, mint kellene. Hű vagyok a királyhoz, senkit nem bántok, tűröm a méltatlanságokat“ (1795).

Fékezhetetlen szabadságszeretete miatt érte *Kisfaludy Sándort* az a megaláztatás, hogy kizárták az előkelő bécsi testőrségből s egy helyőrségi garnizonezredhez helyezték át szolgálattételre, midőn a pátriarkálisan igazgató Esterházy Antal herceg halála után, báró Splényi Mihály altábornagy a jól seperni akaró kicsinyes új seprők hagyományos szokásához híven mindenáron új rendet akart teremteni a „fegyelmetlen“ nemesifjak között. Rendkívül jellemző Kisfaludy Sándor minősítése: „Erkölcsi magaviselete jó ugyan, de *szabadság iránti vágya igen nagy* ... magaviselete szolgálaton kívül jó, de *függetlenségre törekszik* és testörtársait ilyen irányban befolyásolja. *A fegyelmet nehezen tűri*. Előléptetésre ezidőszerint nem alkalmas.“ Meglepően jól ítéli meg a szellemi közlegény a szellemi tábornokot. Csak egy kicsit bántóan cselédkönyv-íze van az egésznek.

Annak ellenére, hogy közvetlen hatósági zaklatásban nem volt része, mégsem mellőzhetjük tanulmányunkból a leg-

nagyobb magyar drámáirót, *Katona Józsefet*. Mert nem sokban különbözik egy életfogytiglani kufsteini raboskodástól az a tény, hogy a cenzúra akadékoskodása következtében drámáírói álmait füstbemenni látván, ez a ragyogó tehetség kénytelen volt visszavonulni poros szülővárosába, Kecskemétre s mintegy belső emigrációban szellemi tétlenségre kárhoztatva eltölteni hátralévő éveit.

1819-ben — Kisfaludy Károly sikerem felbuzdulva — ő is benyújtotta *Bánk bánját* előadásra a Pesten vendégszereplő székesfehérvári színtársulathoz, de a cenzúra nem engedélyezte színrehozását. „Bánk bánom — írja később a Tudományos Gyűjteményben — nem engedődött meg az előadásra, hanem csak a nyomtatásra. Miért? Királyné-gyilkolás miatt? Vagyhogy helyel-hellyel az érző ember keserűen felszólal? Nem! Csak azért, mivel Bánk bán nagysága meghomályosítja a királyi házat... A cenzúra ha valahol, úgy bizonyára Magyarországon nyakát szegi minden szépnak és nagynak (drámáról szólunk). Annyira határok közé tétetve véli magát a cenzor, hogy maga ezek körül határozatlanságba esik. Az előjáróság kiadja ugyan neki a zsinórmértéket, mely mintegy ezen épülhet: hit, felsőbbség és szemérem, de ő tartván attól, nehogy lábát megüsse, félelemből irgalmatlanul kaszabol. Nem azon sopánkodom én, hogy egy agyafúrt fickónak vallás, fejedelem és főképp a papság ellen való hánykodása megzaboláztatik és játékában egy utcabeli korcsot hajat borzasztó káromkodásokkal nem characterizálhat, vagy egy buja metsző a szemérmert pellengére nem kötheti, de a századok lelkei nyomattatnak le, ha azokra az egyébként legigazabb hívségű író a mostani körülmények köntösét kénytelen aggatni...”

Mint látjuk, ha az előadást nem is, de a kinyomtatást megengedte a cenzúra s így meg is jelent a Bánk bán könyvalakban; a titkos besúgók azonban a cenzorok ezirányú engedékenységét is sokallták s rövidesen megérkezett a bizalmas feljelentés I. Ferenc császárhoz: „Nemcsak a dráma tartalma, hanem egyes részletei is alkalmasak arra, hogy a magyarok

gyűlöletét a német fejedelmek s általában a németek ellen lángra lobbantsa, fejlessze, táplálja. Nyilvánvaló, hogy az ilyen írók vakmerő törekvéseiben mindjobban megerősödnek, ha szigorú és megfelelő cenzúrával nem vetnek gátat azoknak.

A magyar cenzúra Budán ezt nem teszi meg.“

*

Minél eresebben kezdenek fújdogálni a szabadság szellői, a központi kormányzat — immár a gyámoltalan V. Ferdinánd uralkodása alatt — mintegy vesztét érezve annál erőszakosabb megtorló és visszaretentő lépéseket tesz. A bécsi kormánypolitika a harmincas évek folyamán meginduló reform-mozgalmak reakciójaként egyre zsarnokibb jelleget ölt, legszerencsétlenebb áldozata a fiatal *Lovassy László*, az országgyűlési ifjúság vezére.

Felségsértés és hazaárulás vádjával fogják perbe (1837). Bűne, hogy az országgyűlés tartama alatt „ifjúsági casino“ név alatt engedély nélkül „bizonyos társulati egyesülést“ alakított, ennek kebelében felségsértő és „egy jól rendezett polgári társaságban is meg nem tűrhető és minden társadalmi renddel ellenkező veszélyes elveket“ hangoztatott, hasonlóképpen „az ő veszedelmes és törvényes rend elleni ellenséges érzületéről tesz világos bizonyítványt“ azon üdvözlő beszéde is, mellyel az országgyűlési jurátus ifjúság nevében Wesseleányi Miklós bárót köszöntötte. „A felsőbbiséget és az ország ősi intézményeit gyalázta... köztársasági és népfőnségi elveket hirdetett.“ A királyi tábla mindezekért (összhangban a bécsi kormányzat intencióival) tízévi börtönre ítélte. Spielberg várbörtönébe szállították, s midőn 1840-ben az uralkodó a felháborodott közvélemény nyomására több elítélttel egyetemben őt is amnesztiában részesítette, elborult elmével tért vissza övéihez s még negyvenkét esztendeig élt csöndes tébolyodott-ságban.

Jellemzők az akkori politikai rendszerre Lovassy elítélte-tésének kísérő körülményei. Vele együtt ugyancsak tízévi börtönre ítélték egy Lapsánszky nevű jurátus ifjút is. Neki

később nyoma veszett. Ez az utóbbi ítélet ugyanis csak látszat-
 ítélet volt. Lapsánszky közönséges denunciáns volt, aki még
 Ferenc császár megbízásából lépett be mint agent provocateur
 Lovassy társaságába s az ő titkos feljelentései indították el
 tulajdonképpen az egész port. A börtön helyett Bécsben Klein
 János néven irodatiszti alkalmazást nyert.

E korszakban hosszú ideig foglalkoztatta az országos
 közvéleményt *Wesselényi Miklós báró* pere. A gerinces
 reformpolitikus, több kiváló szociológiai és politikai tanul-
 mány szerzője, már régóta szálla volt a kormányzat szemében.
 Szatmár megye 1834. évi közgyűlésén a jobbágyság érdekében
 mondott beszéde szolgáltatott végül is alkalmat, hogy beleköt-
 hessenek. Kítűnő életrajzíróját, Kardos Samut idézzük: „a
 szabad szótól és szabad levegőtől féltő és reszkető, az udvar
 kegyét leső és hajhászó hízelgők serege azt állította, hogy
 megsértette a királyt, hűtlenséget követett el annak szentséges
 személye ellen, midőn azt mondotta a beszédjében, hogy a
 kormány 9 millió köznépek zsírját szívja“.

Négy évig húzódott a híres per. *Wesselényi* védelmét
Kölcsey Ferenc vállalta el, kinek ez a klasszikus védőirata
 volt hatyúdala, mert még e pör befejezése előtt meghalt.

Közben egy másik ügyből kifolyólag az erdélyi — maros-
 vásárhelyi — királyi tábla ítélte el in contumaciam az akkor
 éppen Magyarországon tartózkodó *Wesselényi*t s elrendelték
 köröztetését és letartóztatását. A felsőbb nyomásra megindult
 erdélyi üldöztetésnek közvetlen oka az volt, hogy *Wesselényi*
 az 1834-es erdélyi országgyűlés naplóját kormány-tilalom
 ellenére kőszáján kinyomatta, azaz, mint a vádiratban
 olvassuk: „Kolozsvár szabad kir. városában a legfelsőbb
 kormány kemény tilalma ellen, a felsőbbségnek sérelmes,
 ocsmány megvetésével, taposásával, annak minden engedelme
 nélkül lithographiát behozatván és felállítván, ezen litho-
 graphiai készüllettel a naplót censura nélkül... kinyomtatta.“

Wesselényi értesülvén arról, hogy az ítélet következtében
 szűkebb hazájából száműzetett, keserűen jegyzi fel naplója-

ban: *„Ki vagyok küszöbölve örökömből, távol attól kell menedéket keresnem. Az országban, melyért annyit verejtékeztem, melyért oly munkás buzgóság hevített, melynek boldogsága bálványa volt lelkemnek: nevem a vétek és gyalázat fiai sorába tétetett.“* De szeretett Erdélyétől távol sem találhatott menedéket, mert magyarországi perében is tovább folytatták ellen az eljárást a közvélemény viharos felháborodása ellenére.

Hosszas huzavona után — a tárgyalások befejezését éppen a nyomukban járó országos felzúdulás késleltette — végül is a királyi tábla meghozta háromesztendei fogságra szóló ítéletét. Elsősorban a szatmármegyei lázító beszéd miatt, melyben „a publicus status ellen nyilvánosságosan felemelkedni bátorkodott“. De kifogásolták azt is, hogy a „pozsonyi ifjaknak a felsőbb hatóságok által kárhozottat társulatával (Lovassyékkal egybekötetése volt“, valamint, hogy „a fennforgó törvénytelen és büntetést érdemlő célért egybekötetésben állott Kossuth Lajossal és másokkal“. A bécsi kormány intencióinak is megfelelő ítéletet a hétszemélyes tábla helybenhagyta s így 1839 februárjában Wesselényi megkezdte börtönbüntetését a budai Ferdinánd kaszárnya nedves, sötét kazamatájában.

A „hét“-személyes tábla 12 személye (szavazóbírája) akkor a következők voltak: Végh, Péchy, Perényi, Kárász, Matkovich, Batthyány, Gosztonyi, Almásy, Szirmay, Lányi Bornemisza, Lánczy; elnöke pedig: Cziráky gróf. A felmentés mellett szavazott Péchy, Perényi, a táblai ítélet enyhítését kívánta: Kárász, Matkovich, Szirmay, a többiek helybenhagyták az ítéletet.

A szabadsághoz szokott «Wesselényi a börtön nyirkos levegőjében testileg-lelkileg megtört; későbbi teljes megvakulása itt kezdődött. Barátai, főként Deák és Széchenyi keresztülvitték a nádornál, hogy megrendült egészségi állapota helyreállítása céljából *salvus conductus* mellett két tiszt kíséretében Gräfenbergbe utazhasson. Itt kúráltatta magát, eredménytelenül, az 1840-es általános politikai amnesztiáig.

„Mindezek a perek — Szekfü Gyulát idézzük — az 1836-ban Reviczky helyére lépő gróf Pálffy Fidél, majd gróf Mailáth Antal kancellársága alatt folytak, a vármegyék és az egész ország hallatlan érdeklődése mellett.“

Ekkor már *Kossuth Lajos* is hatóságilag megbélyegzett személy volt, azonban az ő ügyét és mindazokét, akiknek pályája és mártírúma átnyúlik a szabadságharc utáni korszakba, a következő fejezetben tárgyaljuk. Különben sincs lényegbeli, csak fokozati különbség a két korszak között.

De előbb még álljunk meg egy pillanatra a szabadságharcnál. Ebben a legendás küzdelemben a magyar nemzet önmagára talált, saját kezébe vette sorsa intézését, magától értetődik tehát, hogy ebben a rövid másfél évben magyar részről semmi bántódásuk sem történhetett a szellemi élet kiválóságainak, akikben a nemzeti Génusz revelálódott.

Jól tudjuk, hogy az egész mozgalom elsősorban a szellem szabadságának jegyében indult meg a szabad sajtó kivívásával s egy bebörtönzött politikai író kiszabadításával.

S ez a heroikus szabadságmozgalom utolsó lehelletéig hű maradt önmagához. Az írók előkelő beosztásokat és megbízatásokat kapnak, tehetségüket és nemzeti jelentőségüket megillető szerephez jutnak. Nem indul minden szíre-szóra eljárás ellenük. Elég legyen csak *Petőfi* példájára hivatkoznunk, ki a szabadság imádatának paroxizmusában többször is összeütközésbe került a katonai fegyellemmel, eljárása nem egyszer bizony „a legégbekiáltóbb lábbaltiprása volt minden fegyelemnek“ (Klapka hadügyminiszter szavai), mégsem torolták meg, mert tisztelven benne a magyar költőzenit, meg tudták bocsájtani emberi gyöngeségeit.

Sajnos, ez a magyar világ csak nagyon rövid ideig tartott. A glóriás fényben lobogó szabadság fáklyájának kihamvadása után a Bach-rendszer vak sötétsége borult a letiport Magyarországra.

Bach-rendszer

Egyszerűség kedvéért ezzel az összefoglaló névvel felöljük a szabadságharc leverésétől a kiegyezésig terjedő egész korszakot. Nem követünk el vele nagy hibát, mert habár Bach időközben személyileg megbukott is, az általa inaugurált rendszer végeredményben továbbra is életben maradt.

E szomorú korszakot a feneketlen bosszú, a könyörtelen megtorlás sötét szelleme jellemzi. Az áldozatok között természetesen ott vannak a magyar szellemi élet legkiválóbbjai is, hiszen mindenki, aki szellemi téren valamit is számított, szívvel-lélekkel csatlakozott a negyvennyolcas szabadságmozgalomhoz, mint a legmagyarabb ügyhöz.

De különben is, *egy* nemzet megtöréséről volt szó s ennek leghathatósabb módja a nemzet lelkének, irodalmának, szellemi életének elfojtása. Ennek az ellenséges indulatú, idegen rendszernek tehát lényegéből kifolyóan üldöznie kellett a magyar írókat, függetlenül azok forradalmi előéletétől.

A Bach-rendszer magatartását a magyar irodalommal szemben a *walesi bárdok* frappáns szimbólumával a legtalálóbban *Arany János* fejezte ki, aki maga különben szerencsés véletlen folytán megmenekült az üldöztetéstől.

*Máglyára, ki ellenszegül,
Minden vélsz énekest!*

És a magyar irodalomnak örök dicsősége, hogy ebben a korban a valóban számottevő írók közül „*egy se tudta mondani, hogy éljen Eduárd*“.

Az eszközök igen változatosak, a rendszer emberei valóban leleményes fantáziával tudják a gyötörtetések legkülönbözőbb módjait kieszelni: száműzetés, börtön, hatósági zaklatás, internálás, besorozás, stb.

*

Az *emigránsok* sorát *Kossuth Lajossal* kell kezdenünk, aki mint minden idők egyik legnagyobb szónoka, nemcsak történelmünknek, hanem irodalmunknak is vezéralakja. Üldöztetése még a szabadságharc előtti korba nyúlik vissza.

A harmincas évek reformországgyűlésein tűnik fel. Országgyűlési, majd a diéta bezárulása után a vármegyei gyűlésekről szóló Törvényhatósági Tudósításaival. Forradalmi egyéniségével mindjárt magára vonja a kormánykörök aggodó figyelmét. Eltiltották a reformszellemet terjesztő Törvényhatósági Tudósítások kiadásától s midőn ezt a tilalom ellenére is folytatta, perbe fogták. A királyi tábla három, a hétszemélyes tábla négyévi börtönre ítélte s börtönéből csak az 1840-es amnesztia-rendelet alapján szabadul.

A szabadságharc leveretése után az osztrákok halálos ítélete elől menekülni kényszerül. Törökországi, angliai, amerikai tartózkodás után Olaszországban telepszik meg s majdnem félszázados száműzetés után halt meg Turinban. Még azt is meg kellett élnie, hogy idehaza 1879-ben a honosági ügyek rendezése által megfosszák állampolgárságától.

Tizenöt évet töltött külföldi bűjdosásban *Szemere Bertalan*, az 1849-es nemzeti kormány miniszterelnöke. Száműzetése legtöbb idejét Párizsban és Angliában töltötte. Az önkényuralom ugyanis őt is halálra ítélte s csak 1865-ben térhetett haza, kegyelmet kapván a császártól. Nemsokára rá elmebaj tört ki rajta s pár év múlva tébolyodottan halt meg.

Horváth Mihály történetírót, a nemzeti kormány kultusz-miniszterét is halálra ítélte s *in effigie* fel is akasztotta az osztrák haditörvényszék, tizennyolc évi Svájcban és Belgium-

ban eltöltött száműzetés után csak a kiegyezéskor térhetett vissza hazájába.

Teleki László grófot, a Kegyenc híres szerzőjét is halálra, ítelték *in contumaciam*. Ő a szabadságharc idején is Párizsban tartózkodott, mint a független magyar állam követe, az összeomlás után is ott maradt. 1860-ban németországi utazása közben szász hatóságok letartóztatták s kiszolgáltatták Ausztriának. I. Ferenc Józseftől kegyelmet nyert, de esküvel kellett megfogadnia, hogy tartózkodik a politizálástól. Valószínűleg az esküje miatt összeütközésbe kerülván önmagával, belső dilemmáját 1861-ben elkövetett öngyilkosságával oldotta meg.

Emigrációban töltött hosszú időt egy másik *Teleki* is; *Sándor gróf*, Petőfi egyetlen arisztokrata barátja. A szabadságharcot mint közhonvéd kezdte s mint honvédezeredes menekült Világos után külföldre, Törökországba, Franciaországba, Olaszországba. Hatványozottan emigráns volt, mert III. Napoleon is száműzte Franciaországból köztársasági érzelmei miatt; ekkor a francia író-emigránsok Jersey-szigeti köréhez csatlakozott. Csak a kiegyezés után térhetett vissza hazájába.

Andrássy Gyula gróf, a későbbi miniszterelnök, honvédtiszt, s később Kossuth konstantinápolyi követe, mint halálraítélt s *in effigie* felakasztott emigráns Franciaországban élt; de még a kiegyezés előtt hazatérhetett édesanyja által kieszközölt kegyelem révén (1858).

Szalay László történész, országgyűlési képviselő, majd Kossuth után a Pesti Hírlap szerkesztője, a szabadságharc idején a magyar kormány frankfurti, párizsi, londoni követe. A harc után is külföldön — Svájcban — maradt s 1855-ben jöhetett haza.

Irányi Dániel neves publicista csak a kiegyezés után térhetett vissza külföldi emigrációjából.

Még a kiegyezés előtt emigrációban halt meg *Jósika Miklós báró*, a magyar történelmi regényírás megalapítója. A forradalom alatt az országgyűlés főrendi házának tagja volt

s mint ilyen a debreceni detronizáló országgyűlésen is részt vett. Miközben az osztrákok itthon halálra ítélték s jelképesen felakasztották, sok viszontagság közepette külföldre menekült, végül Brüsszelben telepedett le. Nagy népszerűségnek örvendő könyvei Magyarországon csak álnévvel jelenhettek meg s jövedelmük szűkös megélhetést biztosított, ezért hűséges feleségének is dolgoznia, kézimunkáznia kellett. Később átköltöztek Drezdába, itt is halt meg a rákövetkező évben s már csak hamvai kerülhettek vissza hazájába, a kolozsvári házsongárdi temetőbe.

*

Sokan *belső bujdosásra* kényszerültek, mindaddig, míg az osztrák haditörvényszék első dühhullámának lecsillapodtával merészkedhettek önként jelentkezni.

Vörösmarty Mihályt 1849-ben kinevezték a kegyelmi törvényszék bírójává. Bíraskodása nem tartott sokáig, mert feltartóztathatatlanul közeledett az összeomlás. Az új kegyelmi törvényszék csak egyetlen ülést tartott; Vörösmarty természetesen kegyelemre szavazott. A világosi fegyverletétel után bujdosolni volt kénytelen, minthogy tagja volt egy olyan forradalmi törvényszéknek, mely felségjogot merészelt gyakorolni.

Bajzával együtt bujdosott négy hónapig Szatmár megyében, az ottani földbirtokos családoknál vagy jószívű egyszerűbb emberek portáin.

Bajza József költő és kritikus, Vörösmarty Mihály sógora, a szabadságharc alatt a Kossuth Hírlapja című politikai lap szerkesztője, később a Nemzeti Múzeum kinevezett igazgatója volt, ezért minden oka meglehetett rá, hogy az osztrák elnyomó hatalom elől meneküljön.

A két sógor a bujdosás egész idején együtt maradt. Néha szabad ég alatt is háltak, máskor erdészknunyhókban kellett meghúzódniuk. Egy ilyenek ajtajára írta Vörösmarty a vergiliusi sort: ...*Nos patriam fugimus*“.

Szeptemberben Nagykároly adott nekik menedéket, a Károlyi uradalom gazdatisztjei rejtegették őket; innen Gebére mentek, Csanády Jánosék kúriájába. A ház asszonyának emlékkönyvébe mindkét költő egy-egy verset írt, melyek meg-rázó módon fejezik ki a bujdosás lelkiállapotát.

Vörösmarty verse ismertebb:

*Sötét eszmék borítják eszemet,
Szívemben istenkáromlás lakik.
Kívánságom: vesszen ki a világ
Se fõldi nép a legvégsõ fajig.*

*Mi a világ nekem, ha nincs hazám?
Elkárhozott lélekkel hasztalan
Kiáltozom be a nagy végtelent:
Miért én éltem, az már dõlva van...*

Bajza emlékverse nem jelent meg kötetben:

*Gyászos időbe vagyok szomorú vendége lakodnak
Honnomban idegen és menekülve futó;
Mentsen az ég, oh hölgy, olly kintől, milyen emészt
Keblem az eltiprott szent haza gyásza között.*

Közben sikerült felvenni az összekötetést feleségeikkel, a Csajághy testvérpárral, kik a hatóságoknál már egyengették a szabadulás útját. Különben sem bírták már idegekkel a bujdosás gyötrelmeit és izgalmait.

December közepétáján Pestre jöttek s önként jelentkeztek a katonai törvényszéken. Eljárást indítottak ellenük, perüket azonban 1850 nyarán felfüggesztették. Haynautól kegyelmet nyertek. Két testben-lélekben megtört embert ért már ez a kegyelem. Vörösmarty haláláig tartó érzéketlen apátiába süllyedt, Bajzán pedig kitört az elmebaj; kitörését bizonyára sietteték a nemzet tragédiáján érzett lelki fájdalom s a bujdosással járó szorongásos izgalmak.

Még a mérsékelt *Deák Ferencnek* is bujdosnia kellett egy ideig, majd katonai hatósági felügyelet alatt élt Kehidán és

Pesten, míg a hűtlenség és lázadás vádjával megindított vizsgálat 1850-ben felmentő ítélettel nem végződött.

Hasonló sorsa volt *Kemény Zsigmond bárónak*, ki a szabadságharc idején kövárvidéki képviselő és belügyminisztériumi miniszteri tanácsos volt. Ő egyébként szintén azok közé tartozik, akiknek már negyvennyolc előtt is volt részük bizonyos fokú hatósági üldözésekben. Mint erdélyi politikus a szabadelvű ellenzékhez tartozott s az Erdélyi Híradóba írt ily irányú cikkei 1843-ban felkeltették ellene a bécsi kormány bizalmatlanságát. A Bécsbe küldött titkos jelentések azzal vádolták, hogy tollából az, Erdélyi Híradóban büntetendő irányú cikkek jelennek meg; végül is a lap kiadó-tulajdonosa és szerkesztője, Méhes Sámuel kénytelen volt felsőbb nyomásra elbocsájtani a lap kötelékéből.

Világos után két társával, *Kovács Lajossal* és *Csengery Antal* neves publicistákkal, Aradról Nagyváradon keresztül Szatmár megyébe menekült. Itt, majd Ugocsában bujdosott Kovács Lajosnak s más régi ismerőseinek birtokán, úri házakban és pusztai tanyákon. Nagybányán a derék Thurmann-család nyújtott neki pár hétig menedéket.

Haynau még szeptemberben kiadott egy parancsot, melyben elrendelte, hogy a forradalom képviselői, tisztviselői és bírái három hónapon belül jelentkezzenek. A bosszú első dührohamának csillapultáival Kemény Zsigmond is jelentkezett még a határidő letelte előtt, minthogy a bécsi minisztertanács még október 26-án elhatározta Bach ajánlatára, hogy a rebelisek halálbüntetését Magyarországon megszünteti.

Jóakarattal viseltetett iránta — és általában az üldözött magyar írók iránt — *Kossalkó* ügyész. Javára szolgált Tasner Antal, Széchenyi István titkárának bizonyítványa, melyben Tasner igazolta, hogy Kemény a mérsékeltek, higgadtak táborába tartozott, Széchenyivel működött együtt Kossuth ellen s a békepárt híve volt. Mindezek a körülmények jótékonyan befolyásolhatták Kemény Zsigmond perét, amely azonban mégis sokáig elhúzódott s csak 1851 október 7-ikén

végződött felmentő ítélettel, illetőleg az eljárást megszüntető döntéssel.

Jókai Mór, a márciusi napok ifjúsági vezére, 1849-ben a debreceni Esti Lapokat szerkesztette, eleinte a békés kiegyezés irányában, a detronizáció után azonban radikális köztársasági szellemben. Éppen ezért októberben neki is menekülnie kellett. Erélyes, tetterős felesége veszi kezébe férje sorsának irányítását; borsodmegyei ismerőseinél rejti el Tardonán, majd hamis menedék-levelet szerez a számára s magával viszi Pestre. Még itt is rejtőzködni kellett, hol felesége lakásán, hol az Adliczer-vendéglőben a budai hegyekben, mert — mint saját maga írja — emlékirataiban — „az osztrák menedéklevél biztosította ugyan a fejemet a halálítélet ellen, de nem a lábaimat az ellen, hogy engem is úgy, mint a többieket besorozzának közkatonának az osztrák hadseregbe s elmasíroztassanak Lombardiába“.

Tőle tudunk egy-két igen jellemző adatot e korszak író-üldözéseire: „Mikor le volt aratva a véres mezőn minden, akkor eszébe jutott egy közvádlónak a rémuralom korszakából a magyar irodalom is. Ez a kegyelmes úr harminckét magyar íróat ajánlt a vértörvényszéknek kivégeztetésre. Ezek voltak: Vörösmarty, Bajza, Szigligeti, Petőfi, Arany, Csengery, Pálffy, Degré, Lisznyai, Szalay, Irinyi, Táncsics, Ernőd, Gyurmán, Egressy, Vasváry, Sárossy, Csernátony, Lauka, Sükey, Vas Gereben, Bulyovszky, Oroszhegyi, Losonczy, Vajda, Szász Károly, Szemere Miklós, Tompa, Orbán, Pető, Erdélyi János és Jókai Mór. Egy egész komplet album. S ha ajánlata elfogadtatik — pedig akkor jó idő járt rá — a közönség szépen beköthetett bennünket mind egy csoportban. De ekkor előállt egy másik kormányi ügyvéd: Kossalkó. Ez egy hosszú, több íves elleniratban bizonyítja, hogy a felsorolt írók együttvéve csak a napok uralkodó hangulatának voltak tolmácsai, azok nem üldözendők. Ennek következtében megszüntették a 48-iki magyar írók politikai üldöztetését.“

Ez a derék *Kossalkó János* — Vörösmarty, Bajza,

Kemény megmentője — húzta ki Jókait is a csávából. Bár megvolt neki Jókai újságjának, az Esti Lapoknak teljes gyűjteménye, mint ügyész nem vett róla tudomást s így kompromitáló adatok híján nem is fogták perbe, de természetesen hosszú ideig állandó rendőri megfigyelés alatt állott.

Hadd jegyezzük fel annak a vérszomjas ügyésznek a nevét (Jókai még tapintatból elhallgatta), aki az egész magyar irodalmat ki szeretete volna irtani: Hegyessy Péter.

A Jókai által közölt Hegyessy-féle listából némelyek — mint például *Erdélyi János* esztétikus, *Degré Alajos* publicista, párhónapos bújdosással megváltották forradalmi szereplésüket, de soknak bizony súlyosabb szenvedést is kellett vállalnia.

Nem volt rajta a listán, de azért nem ok nélkül bujdosott mintegy fél esztendeig ifjabb *Szász Károly* költő, műfordító, a későbbi református püspök. 1849-ben fogalmazó volt, államtitkár apja mellett dolgozott a debreceni kultuszminisztériumban, és több politikai lap munkatársa, később pedig hadnagyi ranggal belépett a honvédseregbe. A katasztrófa után a besorozás elől parasztruhában a hevesmegyei Roffra menekült s itt húzta ki Haynau rémuralma első véres időszakát.

*

Azon számosak közül, akik kisebb-nagyobb hatósági zaklatásnak voltak kitéve, említsük meg a következőket:

Garay Jánost, ki 1848-ban a pesti egyetemen nyert alkalmazást mint a magyar nyelv és irodalom tanára, az összeomlás után megfosztották katedrájától s könyvtártisztte degradálták.

Debreczeni Márton, eposz-író, állást vállalt a szabadságharc alatt a pénzügyminisztérium bányászati osztályán; Világos után állásából kitétek, s a vizsgálat felmentő ítélete már csak halála után érkezett meg nyomorban élő családjához.

Tompa Mihály ellen a *Gólyához* című híres allegorikus verse miatt indul hatósági hajsza. Mint a *Népbarátja* című

újság egykori munkatársát, mint a szabadságharc tábori papját s mint a nemzeti fájdalom legjajongóbb hangú költőjét állandóan figyeltette az elnyomó hatalom s amikor Szilágyi Sándor szépirodalmi lapjában, az Emléklapokban megjelent a Gólyához című verse (1852), beidéztek a kassai haditörvényszék elé. Itt a politikai fogházzá átalakított Fekete Sas fogadóban tartották hathetes vizsgálati fogságban, a vallomásáról felvett jegyzőkönyvet felterjesztették Bécsbe s csak állandó izgalomban eltelt nyolc hónap után kapja meg a felmentő ítéletet.

Itt kell megemlékeznünk *Széchenyi István grófról* is, akit közvetlenül szintén hatósági zaklatások kergettek az öngyilkosságba. A Bach-rendszer élesen bíráló „Blick“ megjelenése után (1858) a rendőrség egyre éberebben figyeltette titkos rendőreivel a döblingeni elmeógyógyintézet lakóját, majd házkutatást tartottak nála, családjánál s közeli ismerősei lakásán. Thierry rendőrminiszter értésére adta, hogy „a tébolyda megszűnt Excellenciára nézve menhely lenni“. Mindez annyira fölzaklatta különben is feldúlt, zilált idegrendszerét, hogy — a Bach-rendszernek talán utolsó halálos áldozataként — 1860 április 8-án önmaga ellen fordította revolverét.

*

Következik azon íróknak hosszú sora, akik hosszabb-rövidebb ideig tartó börtönbüntetést szenvedtek magyarságukért.

Kezdjük a sort a költő *Czuczor Gergellyel*. Üldöztetése még a szabadságharc előtti korszakban kezdődik. Bár bencés szerzetes volt, főapátja engedelmével 1835 óta Pesten élt, mint a Magyar Tudományos Akadémia levéltárnoka. A következő évben jelentek meg Poétái Munkái s egyik irigye titkos feljelentést tett ellene, egyrészt klastromon-kívüli, állítólagos világias élete, másrészt költői művei profán tartalma miatt. A feljelentésre Pálffy Fidél akkori kancellár megtiltotta a

költőnek, hogy főapátja előzetes cenzúrája nélkül bármiféle művet kiadjon. Czuczor kellőképpen igazolta magát s bebizonyította a vádak igaztalanságát egyházi főhatósága előtt, de Pálffy Fidél, ez a magyarságából kivetkőzött főúr, nem nyughatott. Egy újabb följelentésre udvari parancs érkezett Pannonhalmára, melynek folytán a főapát kénytelen volt Czuczort Pestről visszahívni. A győri királyi akadémia magyar nyelv és irodalmi tanszékére nevezte ki a főapát a tudós szerzetest, de a királyi kancellária ismét követelte elmozdítását, mire a főapát a szerzet győri líceumába helyezte át. Végre mégis csak megszűnt az üldöztetése s mikor 1844-ben megválasztották az akadémiai nagyszótár szerkesztőjévé, visszatérhetett Pestre.

A magyar érzése miatt üldözött pap, szívvel-lélekkel csatlakozott a negyvennyolcas szabadságmozgalomhoz. Kossuth Hírlapjában megjelent gyűjtő hatású *Riadója*.

*Sikolt a harci sip: riadj magyar, riadj!
Csatára hí hazád, kifent acélt ragadj!
Villáma fesse a szabadság hajnalát,
S fűrösze vérbe a zsarnokfaj bitorát!
Él még a magyarok nagy Istene,
Jaj annak, ki feltámad ellene!
Az Isten is segít, — ki bír velünk?
Szabad népek valánk s azok legyünk!...*

Ez a robusztus költemény vált újabb szenvedése főrrá - sává. Nem sokkal megjelenése után megszállják az osztrák császári csapatok Pestet s Czuczort, ki nem menekült el a fővárosból, verse miatt haditörvényszék elé állítják s hatesztendei vasraverten eltöltendő várfogságra ítélik. Gróf Teleki Józsefnek, az Akadémia elnökének, ki közbenjárt a költő érdekében «Windischgrätz hercegnél, csak annyit sikerült elérnie, hogy eltekintettek a bilincsektől s raboskodása helyéül a budai várat tűzték ki. Mikor a honvédek visszafoglalták Budavárát, Czuczor is kiszabadult, de már csak rövid időre.

Az újabb osztrák győzelem után önként jelentkezett;

előbb a pesti Ferencesek kolostorában őrizték, majd átszállították az Újépületbe, innen Budára, majd Bécsbe, végül a szomorú emlékezetű kufsteini várbörtönbe vitték, honnan csak 1851-ben szabadult ki, amnesztia folytán.

Czuczor Gergely hányatott életével sok tekintetben rokon *Szász Károlynak*, a híres erdélyi jogtudósnak a sorsa. A nagyenyedi kollégium kiváló jogtanára haladó szelleme miatt szintén már a szabadságharc előtt sok hajszolásban részesült. Tanártársai bevádolták a kormányzéknél és az egyházi főtanácsnál, hogy csorbítja tanártársai tekintélyét s az ifjúságot forradalomra lázítja. Újabb vád volt ellene, hogy mikor 1834 januárjában lengyel foglyokat szállítottak Enyeden keresztül, tanítványaival tüntetett a szabadság áldozatai mellett. A megindított vizsgálat ez alkalommal Szász Károly teljes rehabilitációjával végződött.

Az 1834-es erdélyi országgyűlésen Szász Károly is részt vett, mint szülővárosa, Vízakna követe. Az itt elhangzott nagyszerű szónoklataiból kiáradó ellenzéki szellem miatt a bécsi kormány az országgyűlés feloszlata után őt is üldözőbe vette, mint Wesselényit s csak nagy nehézségek árán tudta elhárítani feje felől a főbenjáró pör fenyegető veszedelmét.

A szabadságharcban képviselő s vallás- és közoktatásügyi államtitkár lett, a Bach-korszakban ezért börtönnel kellett bünhődnie.

Madách Imre nem vett részt a politikai küzdelmekben, hanem már az önkényuralom idején elkövetett politikai kihágása miatt került börtönbe. Az volt a bűne, hogy házába fogadott és magánál rejtegetett egy politikai menekültet, ezért 1852-ben elfogták és Pozsonyba, majd innen Pestre szállították. Egy évet töltött kaszárnyai rabságban, majd kiszabadulása után még egy pár hónapot pesti internáltságban.

1852-ben került rendőrkézre *Sárosy Gyula*, a forradalom híres költője, a *Ponyvára került arany trombita* Habsburg-ellenes forradalmi versezet szerzője, ki 48-ban bizalmi állást

töltött be Kossuth Lajos mellett. Eredetileg halálra ítélték, az „Arany trombita“ minden példányát elkobozták. Minthogy a súlyosabb, ádázabb időszakot sikerült átbuszdosnia, elkerülte a halált; ügye újrafelvételénél háromhavi börtönre ítélték s még kiszabadulása után is sokáig rendőri felügyelet alatt tartották. Egy újabb verse miatt párhónapos csehországi internálásra ítélték 1860-ban.

Vachott Sándor menedéket adott házában az üldözött Sárosy Gyulának. Ezért került börtönbe; börtönében megőrült.

Táncsics Mihályt hiába szabadította ki a lelkes márciusi ifjúság börtönéből, hova 1846-ban szélsőséges politikai cikkei miatt került, a Bach-rendszer idején újból meg kellett ízlelnie a rabság keserű kenyerét. Eleinte egy pincelakásban rejtőzködött évekig családjával, míg 1857-ben amnesztiát kapott. 1860-ban egy röpiratában elkövetett állítólagos felségsértés miatt ismét elítélték tizenöt évi börtönre, csak a kiegyezés általános amnesztiája révén nyerte vissza újból szabadságát.

Petőfi István, Sándor öccse, mint honvédszázados küzdött végig a szabadságharcot. Utána besorozták osztrák közlegénynek; ez a mód a rendszer külön fenyítő eszköze volt a forradalmi hadsereg tisztjei számára. Azután még háromévi börtönbüntetést is szenvedett Prágában és Theresienstadtban osztrákellenes összeesküvés vádjával.

Pálffy Albert szerkesztő és novellista a szabadságharc alatt a legradikálisabb, legforradalmibb politikai lapnak, a Március Tizenötödikének szerkesztője volt. Többévi bihari s aradmegyei buszdosás után 1853-ban fogták el és internálták két esztendőre a csehországi Budweisban.

Vas Gereben a népszerű elbeszélő a Kossuth-érában a kormány megbízásából a Nép Barátja című hetilapot szerkesztette. Buszdosás, egy évi börtön s az ügyvédi gyakorlattól való eltiltás lett ezért a büntetése.

Tóth Kálmán költő, a szabadságharc tizennyolc éves huszárhadnagya („tölgyek között fűszál“) Baján lappangván szerencsésen elkerülte az osztrák hadseregbe való besorozta-

tást, de később mint a Bolond Miska élclap szerkesztője 1861-ben kéthavi börtönt szenved politikai sajtóvétség miatt s lapját is betiltják három hónapra. Akadémiai taggá választásának felsőbb helyről való megerősítése pedig pláne háromévi haladékot szenvedett vétsége miatt.

Vajda János, aki egyik vezére volt a márciusi ifjúságnak és hős honvédtisztje a szabadságharcnak, 1850-ben egyévi köz-katonai szolgálattal bűnhődik a páduai garnizonban. 1863-ban nyolcnapi fogságot szenved egyik politikai cikke miatt.

Ugyanabban az évben hasonló ok miatt kerül börtönbe *Zichy Nándor gróf* politikus és publicista. Még grófi rangjától is megfosztják s csak egy későbbi megkegyelmezés rehabilitálja.

A következő évben több hónapi börtönre ítélte a haditörvényszék *Eötvös Károly* író, mert mint Veszprém vármegyei tisztviselő részt vett *Almásy Pál* osztrákellenes politikai szövetkezésében.

A negyvennyolcas politikai szereplésük miatt hosszabb-rövidebb ideig ültek még: *Barsi József* memoáriró (1849—1856), *Tóth Lőrinc* drámaíró, *Greguss Ágost* esztétikus, *Remellay Gusztáv* ifjúsági író (hat év), *Földy János* memoáriró (hat év); *Vadnai Károly* szerkesztő pedig egyévi köz-katonaságot szenvedett Bécsben, Tirolban, Lombardiában.

*

Helyünk korlátozottsága miatt néhol úgyszólván csak lexikális felsorolásra szorítkozhattunk. Hogy a száraz adatok mégis némi életet nyerjenek, szeretnénk egy-két fénycsóvával rávilágítani, miféle sötét valóság húzódik meg a történelmi adathalmaz mögött, milyen is volt az osztrák várbörtönöknek — a negyvennyolcas szabadsághősök fekete kolostorainak — gyötrelmekkel teljes, sivár, kietlen élete.

E célra rendkívül alkalmas *Földy Jánosnak* börtönnaplója, mely csak pár éve jelent meg nyomtatásban Balassa

Imre gondozásában. Földy János jogakadémiai tanár, a szabadságharc idején a nagyváradi vésztörvényszék egyik bírója forradalmi szereplése miatt hat éven át raboskodott Josephstadtban, Olmützben s így valóban végigjárta számos magyar hazafi kálváriáját s egyéni sorsa mintegy keresztmetszetben adja valamennyi raboskodó magyar tengernyi szenvedését.

A nagyváradi elfogatás után Pestre szállítják Földyt. A hírhedt Neugebäude kálváriájának első stációja. Itt ítélik felette s fogolytársai felett „ama bölcs bírák, akiknek neve rendszerint Havrilla, Szrnacsek és hasonló ékes morva, avagy cseh nevezet“. A tárgyalások ideje alatt végigélik Batthyány Lajos gróf és még számtalan mártír véres tragédiáját. „Lódobogás, lódobogás. És dobpergés. Kődös reggel, kemény léptek ajtók csapódása.“ Egyre-másra viszik a pribékek a szegény áldozatokat az akasztófa alá. Nemcsak magyarokat, idegenek is vannak közöttük: a lengyel Woranieczky, a francia Abancourt, a porosz Giron... a bűnük: harcoltak a magyar szabadságért. Ifjú nemes szívüket magával ragadta a magyar szabadság ragyogó üstökösének fénycsóvjája és vele együtt buktak le a megsemmisülésbe.

Végre elérkezik az ítékezés napja. Az ítélet: kötél, melyet azonban „báró Haynau őexcellenciája különös kegyelméppen“ tizenötévi vason töltendő várfogságra, vagyon-, hivatal- és címvesztésre változtat. Az elítélteket a budai vár kazamatájába — onnan betegen, elgyötörten — a csikorgó, fagyos téli zimankóban, két hétig tartó szekér-utazás után az olmützi várbörtönbe szállítják. Földy harmadfélévi olmützi rabság után a josephstadti börtönbe kerül s ott tölt négy hosszú esztendőt.

A börtönélet szadistái válogatott lelki gyötrelmeket eszelnek ki a szegény politikai foglyok sanyargatására: megalázó bánásmódban részesítik a büszke magyar rebelliseket, bonyolult bürokráciával megnehezítik az otthoniakkal való levelezést, hamis amnesztia-hírek elterjesztésével felcsigázzák, hogy azután annál inkább elcsüggedjenek a szabadulás hiú remény-

ségét, állandó razziákkal, szobakutatásokkal riasztgatják nyugalmukat, elkobozzák a könyveket, naplókat, íróeszközöket, sakktablákat, hogy minden lélekűdítő eszköztől lehetőleg megfosszák a rabokat, megtiltják a csomagszállítást, az élelem küldést, amivel némiképpen a silány rabkoszt hiányosságát pótolhatták. Persze, a szigorú rendelkezések enyhülnek időnként a megvesztegethető börtönőrök jóvoltából, de ezek viszont a szembehunyásukért uzsorakamatot szednek a pénz dolgában amúgy is szűkösen álló raboktól. Mikor már más kínzást nem tudnak kitalálni a börtönök parancsnokai, elrendelik a szakálluk leborotvását, hogy férfiekességük megfosztásával csúfolják meg a szerencsétleneket.

S közben egyre jönnek-jönnek az új foglyok; meggondolatlanul szervezett Összeesküvések újabb áldozatai. Ezek aggasztó híreket hoznak az otthoni reménytelen állapotokról. Sokukban már végképpen kialszik a remény, hogy valaha is viszontlássák „a mi szeretett, szegény, árva hazánkat, Magyarországot...”

Sokan szinte beleörülnek, eszelősekké válnak a lelkifájdalmaktól, mások szellemi tompultságba, fásultságba, teljes letargiába süllyednek. Míg végre mégis csak feldereng a szabadulás hajnala.

Liberalizmus és neobarokk

A kiegyezéstől napjainkig terjedő időszakot pusztán azon külső technikai ok következtében foglaltuk egy fejezetbe, hogy az egyes részek között ne legyen bántó az aránytalanság; egyébként az egyetlen fejezetbe foglalt kisebb korszakok között éppen tárgyunk szempontjából lényegbevágó különbségek vannak.

Nemcsak történelmünknek, de irodalomtörténetünknek is legnyugodtabb korszaka az a negyvenhét év, mely a kiegyezéstől az első világháború kitöréséig telt el.

Politikai függetlenségünk korlátozott ugyan, de szellemi szabadságunk a többi korokhoz képest viszonylagosan szinte teljesnek mondható; nincs előzetes cenzúra, az uralkodó liberális felfogás következtében igen lanyha és enyhe az esetleges utólagos retorzió. Teljes a szólás- és a sajtószabadság, nem betegesen ingerült a társadalmi érzékenység és csekély mérvű a hatósági ellenőrzés és reakció. Persze, mint minden e földi jelenség, ez az irányzat is magában hordta pusztulás csíráit azok miatt, akik a szabadsággal nem tudtak élni, de annál inkább visszaélni.

Vandálok bölcsesége lenne azt állítani, hogy ez a mai fogalmainkhoz képest valóban szélsőséges szellemi szabadság, vagy ha úgy tetszik szabadosság, idézte elő a későbbi összeomlást, abban azonban mindenesetre nagy része van, hogy ez összeomlás után átmenetileg a nemzetre ártalmas erők kaparinthatták meg a hatalmat.

Viszont az sem egészen véletlen, hogy ebben a korszak-

ban érte el fejlődése csúcspontját Arany János, és bontakozott ki Jókai regényírói művészete s ennek a korszaknak végén fejlődött ki — fejlődhetett ki — Ady Endre költészete.

Nehéz eldönteni, károsabb-e az a pozitívum, ha a teljes szellemi korlátlanág idején lelkiismeretlen, gonosz indulatú, destruktív erők is érvényesülhetnek, vagy az a negatívum, ha szellemi korlátozottságok következtében az alkotó zseni nem tudja elérni teljes entelecheiáját és szárnyaszegetten aláhanyatlik.

És itt nem is annyira a méltánytalanságokra, üldöztetésekre, igazságos vagy kevésbé igazságos megtorlásokra gondolunk, hanem gondolunk elsősorban az elhallgattatásra, szóhoz-jutni-nem-engedésre, mely előbb-utóbb szellemi sorvadást idéz elő. Az utóbbiról a tárgyalt korszakban szó sem lehetett; az előbbiekre is csak néhány példánk van; jelentősebb íróink közül mindössze hármat tudnánk megemlíteni. Ezek közül két eset nem a politikai túlkapás, hanem a magától értetődően szigorúbb egyházi felfogás körébe tartozik.

Tolnai Lajos, a századvég kiváló realista regényírója, 1868-ban Marosvásárhelyre került református lelkésznek. Összeférhetetlen természete, üldözési mániája, túlzott becsvágya pokollá tették a saját és hívei életét. Megelőzőleg már az is nagy felháborodást keltett hitfelei körében, midőn 1865-ben zsidó nőt vett el feleségül. Ő az első hebrógám magyar író.

Tolnai Marosvásárhelyen nem tudott alkalmazkodni a kicsinyes vidéki környezethez. Minduntalan összeütközésbe került a világi hatalmasságokkal, híveivel, paptársaival. Ő maga túlérzékeny volt, de nem volt semmi érzéke mások érzékenysége iránt. Jakab Ödön így jellemzi helyzetét: „Hiába volt írói tekintélye, hiába volt a leghíresebb és leghatásosabb egyházi szónokok közül való, hiába volt nagy tudása és feddhetetlen jelleme: nem használt egyik sem! Ellenségei az idők folyamán alattomban fejére nőttek. Megkezdődtek a nyílt üldözések, rágalmazások, feljelentések, fegyelmi vizsgálatok, szóval minden elképzelhető meghurcoltatások. Tolnai utoljára

is, mint a kelepcebe került vad, végkép elvesztette a fejét. Ellenséget látott mindenkiben.“

Különösen elmérgesítette a helyzetet, midőn 1882-ben megjelent „*A báróné ténsasszony*“ című kulcsregénye a marosvásárhelyi társadalom pamflettje. A világi előkelőségeken kívül tiszteletlen gúnnyal jellemzi benne egyháza vezető egyéniségeit is. Ezek után már valóban tarthatatlanná vált a helyzete s nemsokára (1884) le kellett mondania marosvásárhelyi papságáról.

Simább és csöndesebb volt a kiváló realista drámaíró, *Csiky Gergely*, megválása papságától. A temesvári katolikus szeminárium tanára volt; erkölcstant, egyházjogot tanított. Miután drámáival háromszor egymásután akadémiai pályadíjat nyert, fölöttes hatóságai engedélyével felköltözött Budapestre. A Proletárok és Mukányi zajos sikere után püspöke figyelmezteti, hogy a színházi életben való szereplés nem egyeztethető össze papi hivatásával; erre Csiky Gergely ott hagyta a papságot, hogy tisztára a színpadirodalomnak élhessen.

A fiatal *Ady Endre* 1901 április 22-én a Nagyvárad Friss Újságban „Egy kis séta“ címmel éleshangú cikket írt a nagyvárad kanonokok ellen. A káptalan sajtópert indított ellene. A nagyvárad királyi törvényszék a btk. 261. §-a alapján bűnösnek mondta ki Adyt büntetendő, nyomtatvány útján elkövetett becsületsértésben s ezért háromnapos fogházra, mint fő s 10 korona mellékbüntetésre ítélte. Az ítélethirdetés után Ady a következőket írja: „Tessék örvendezni, tisztelt reakció!... Ez fényesen, szépen sikerült. Hej, de pompás előrelátással csinálták is meg azt az új sajtótörvényt! Fiatal, túlon túl becsületes hitű, butaságok ellen küzdő kis újságíró cikkeket ír, amelyben azon meggyőződésének ad kifejezést, hogy a Káptalan-sornak nem mindegyik lakója teljesíti hivatását krisztusi szellemben. Hatalmának, tradicionális nimbuszának, tekintélyének egész súlyával ráfeküsznek azért azok, akiknek kedvez a reakció első beharangozója, az új sajtótörvény, mely ebben

a szerencsétlen kis országban egyetlen szabad intérciúra, a sajtóra is rámérte a halálos csapást... Három nap? Jó, hogy akasztófára nem kerültem...“

E valóban jelentéktelen esetet nem annyira önmagáért, mint inkább a korszak jellemzéséül említettük meg. Mind az igazán enyhe ítélet, mind pedig a nyomában kelt elkeseredett felháborodás jellemző a korszak liberalizmusára.

*

A Szarajevóban eldördült pisztolylövés nemcsak a világháború kezdetét, hanem egyúttal a liberális korszak végét is jelentette. A háborús cenzúra egyszerre végét veti a korlátlan sajtószabadságnak s ez régi formájában nem is támadt fel azóta sem. S ha mégis átszűrődik a cenzúra rostáján a közfel-fogással, a hadi lelkesedéssel ellentétes állásfoglalás, erre — mint egy későbbi példán látni fogjuk — a társadalom és a különböző hatóságok már érzékenyen reagálnak.

A világháborút követő összeomlás első halálos áldozata *Tisza István gróf*, aki mint kiváló szónok és közgazdasági szakíró nemcsak politikai történetünknek, hanem irodalmunknak is nagy halottja.

Az 1919 márciusában uralomra került *proletárdiktatúra* a magyar szellemi élet üldöztetésének is korszaka.

E korra vonatkozóan elsősorban *Tormay Cecil* híres „*Bujdosó könyve*“ szolgálhat forrás gyanánt, melyet a kitűnő író — mint a cím is mutatja — viszontagságos bujdoklása közben vetett papírra. Pest és Nógrád megyékben bujdosott az ellenforradalmi érzülete miatt halálrakeresett író; vidéki úri családok rejtegették, végül Baráti Huszár Aladár balassagyarmati házában talált menedéket. Halálfélelmes szorongások közepette írt naplójegyzeteit dolgozta fel később könyvében, mely a szomorú korszak legbeszédesebb irodalmi dokumentuma.

Ebből a könyvből merítjük legfőbb adatainkat, melyek

vázlatosságukban is élesen rávilágítanak a magyar szellemi élet ekkori siralmas állapotára.

A liberális kor sajtószabadságát hosszú időre kompromitálta a bolsevista sajtódirektórium elnökének, Göndör Ferencnek nyilatkozata: „Az újságírók szabadszervezetének az októberi politikai és a mostani szocialista forradalomnak előkészítésében és megindításában jelentős szerepe volt.“

Hogy a kommunisták hogyan értelmezték a sajtószabadságot, az világosan kitűnik a rendszer vezérének, Kun Bélának következő szavaiból: „*Természetszerű dolog, hogy a diktatúra az individuális szabadságok kifejlődésére nem túlságosan alkalmas, nem alkalmas arra, hogy az egyéniség szabadon kibontakozhassék, ámde ha szellemi életünk elhanyagolt, az nem a mi szellemi életünk, hanem az a hátramaradt burzsoá állam fizikai erőszakszervezetének az a része, amelyet szépirodalomnak neveztek.*“ Ez a kijelentés egyúttal világosan kifejezi azt is, hogy a rendszer urai szemében mennyire idegen, mennyire meg-nem-értett volt mindaz, amit a magyar irodalom alkotott.

Ezek a szavak csak világnézeti aluléptményét adták annak a sok üldöztetésnek, melyet a proletárdiktatúra részéről a magyar közélet vezető egyéniségeinek — köztük számos írónak és tudósnek — el kellett szenvedniök. Akik nem tudtak vagy nem akartak idejében *elmenekülni*, úgyszólván valamennyien túszként börtönbe hurcoltattak.

„A hír százacról és százacról beszél — írja Tormay Cecil —, akik ma börtönök ártatlan lakói, de neveket csak elvéve hoz. *József Ferenc főherceg, Mikes János gróf* szombathelyi püspök, *Wekerle Sándor* volt miniszterelnök, *Berzeviczy Albert* és *Herczeg Ferenc* az Akadémia elnöke és al-elnöke, *Darányi Ignác* volt földművelésügyi miniszter, *Hegedűs Lóránt* volt képviselő, *gróf Mailáth József* közigazdasági író és fia *Pál*, *Balogh Jenő* volt igazságügyminiszter, *Rákosi Jenő* író, *gróf Festetich Pál* főkamarmester, *Somssich András* zenetörténész, *Teleszky János* volt pénzügyminiszter,

Szapáry György földbirtokos, *Zsembery István* és *Hindy Zoltán* a keresztyény ifjúság vezérei, *Szurmay Sándor* volt hadügyminiszter, *Szász Károly* a képviselőház volt elnöke, *gróf Károlyi György* földbirtokos, *Kirchner* altábornagy, *Láng Boldizsár báró* ezredes, *Tallián Béla báró* egykori főispán, *Dessewffy Aurél gróf*, az agg országbíró, akit felesége ravatalától hurcoltak börtönbe a vöröskatonák. A magyar nemzet kiválóságai és mások, akiket még titkol előttem a hír.“

Akiket nem zártak éppen börtönbe, azokat más módon nyomorították meg egzisztenciájukban. Pintér Jenő könyvében olvassuk a következő jellemző adatot *Beöthy Zsoltról*, az ékesszavú irodalomtörténészről:

A bolsevisták számos más egyetemi kartársával együtt őt is felfüggesztették tanári állásától; a hazafias magyar emberek a proletárdiktatúra szempontjából megbízhatatlan árulók.

Naplójegyzeteibe Beöthy a következőket írja: „Nyugdíjazásom nemcsak föl nem háborít, hanem ellenkezően nagy megnyugtatómra szolgál. Ha azok, akik az én szegény hazámat elkótyavetyélték, nemzetemet tönkretették, engem elcsapnak, rányomják a leghitelesebb pecsétet, hogy becsületesen szolgáltam a hazámat. Ennél a tudatnál pedig nekem, vén embernek, egyéb már nem kell ezen a világon.“

De nemcsak az üldözéssel követtek el bűnt a kommunisták a magyar szellem ellen. Talán még súlyosabb, mert hosszabb időre kiható, kárt okoztak azáltal, hogy nyakukba vettek és így kompromittáltak sok olyan derék magyar író, akikhez alapjában véve semmi közük nem volt. Végeredményben azok is a kommunizmus áldozatai, akik a proletárdiktatúra idején tájékozatlanságból vállalt mellékszerepük miatt a későbbi igazoltatások során elmarasztaltván, polgári állásukat veszítették. Érdekes lenne ezek névsorát is összeállítani, legnagyobb részük azonban még életben van s az élő irodalom nem tartozhat tanulmányunk keretébe.

A kommunizmus káros utókövetkezményeit bizonyos vonatkozásban mindmáig sínyli a szellemi élet. A bolsevizmus rémuralmának megrázó élménye a nemzet idegrendszerében hosszú időre szóló traumás jelenségek előidézője lett; ezek ösztönös óvatosságot, bizalmatlanságot fejlesztettek, melyek az írói szabadság korlátozására, megrendszabályozására vezettek.

A proletárdiktatúrát követő korban megszorodnak a különféle *írói perek*. Nemzetgyalázás, vallásgyalázás, lázítás, a fennálló társadalmi rend megdöntésére irányuló törekvés — ezek a leggyakorabbi vádpontok. Ezek a inkriminációk mindenestre érdekes, izgalmas fejezetét fogják alkotni egy később megírandó irodalomtörténeti monográfiának, jelen tanulmányunkból azonban egyelőre ki kell rekeszteni őket, minthogy egyrészt még élő emberek esetleges érzékenységét sértenék, másrészt a kellő történeti távlat híján még úgy sem lehetne döntő biztonsággal szétválasztani a Kazinczyakat — a Marti-novichoktól.

Ez a megállapítás vonatkozik a trianoni csonkaországi állapotokra. Azonban nincsen semmi szükség történelmi távlatra ahhoz, hogy máris a magyar szellem szabadságának hősei- és mártírjaiként tiszteljük azokat az írókat és újságírókat, akik *a megszállt országrészek* az idegen megszálló hatalom részéről szenvedtek üldöztetést. Itt viszont azért óvakodunk nevek közlésétől, *nehogy a rendelkezésünkre álló adatok hiányossága következtében valakit is méltánytalanul kifelejtünk*.

Sajnos, eddig még csak az erdélyi esetek vannak vázlatosan és hézagosan feldolgozva az *„Erdélyi mártírok és hősök aranykönyvében*. Egy-két száraz számadat is élesen rávilágít az erdélyi magyar kisebbség szellemi életének küzdelmes viszonyaira. Huszonnyolc író nevét olvassuk, akiket sajtópörökkel zaklattak, avval a hozzátoldással, hogy „ezt a névsort szinte végtelenségig lehetne bővíteni“. Volt közöttük olyan is, „akinek egy időben közel száz sajtópere folyt a

különböző igazságügyi szerveknél“. Ezeknek az íróknak sikerült még pénzbírság árán megúszni a zaklatást. Másik tizennégy író azonban hosszabb-rövidebb ideig tartó rabságot is szenvedett magyarságáért.

*

De hagyjuk el az élők világát, hogy megemlékezhessünk még a közelmúlt egy-két nagy halottjáról, akikről életművük alapján már kétségbevonhatatlanul megállapíthatjuk, hogy bevonultak a magyar pantheonba.

Babits Mihály kálváriája az első világháború idején kezdődött. A Nyugat 1915 augusztus 16-iki számában megjelent emlékezetes verse a kedvese kezéről.

*Csak egyszer lenne még enyém
s kedvemre csókkal öntenem,
szívesen halnék azután
nagyobb örömmel ontanám
kiss ujjáért a csobogó vért,
mint száz királyért, lobogóért!*

Nosza felhorkant Rákosi Jenő, a nyugatosok régi ádáz ellenfele. A Budapesti Hírlapban támadó cikket írt a költő ellen, hazafiatlansággal, defetizmussal vádolta. „Aki ezt írta, magyar állami gimnáziumban, az állam jóvoltából, hazafiságra oktatja a gondjaira bízott gyermekeket. Milyen lehet egy olyan ember hazafias érzülete, aki ebben a rettenetes, hekatombák alatt nyögő időben ilyen cinikus kijelentésre hajlandó ... Babits Mihály úr nem is egyszerűen valaki, hanem tanár az állam egyik gimnáziumában és neveli az állam számára, a király számára, a lobogó számára a magyar ifjúságot... Kiáll egy középiskolai tanár úr (melyik rangosztály?) és azt mondja: mit lobogó, mit király, mit nekem mindez: szeretöm kisujja több nekem mind ennél a haszontalanságnál! És a fiatalság, melyet csak órák választanak el úgyszólván attól, hogy meg-

lobogtassák előtte a nemzeti zászlót s hívják a király szolgálatában küzdeni s esetleg meghalni a hazáért: a fiatalság szívében meghasonolva néz a lobogóra és a — tanár úrra. Kinek higgyen? Annak-e, akit az állam kirendelt és fizet arra, hogy a fiatalságot nevelje, vagy — magának az államnak, amely szorongattatásában zászlaja alá hívja? Itt az ifjúság megrontásáról van szó.“ (Mily gyakran elismételt vád Sokrates bürökpohara óta!)

Babits Mihály önérzetesen válaszolt: „*Bár mindenkinek joga van megjelent verseimet tetszése és tehetsége szerint magyarul, senkinek jogát sem ismerem el arra, hogy ártatlan verssorok rosszindulatú kommentálásából tanári ténykedésem megrágalmazására, vagy éppen az egész magyar tanárság me g gyanúsítására terjeszkedjen ki.*“

A mesterségesen szított közfelháborodás nyomására Babitsot tanári állásából fegyelmissel felfüggesztették. A fegyelmi vizsgálat azonban mindössze csak azzal végződött — ezúttal —, hogy a tisztviselőtelepi gimnáziumból 1916 február 1-én berendelték a budapestvidéki királyi tankerületi főigazgatóságához, majd később ismét tanári beosztást nyert a Munkácsy-utcai gimnáziumban.

Meghurcoltatásának emlékei a következő sorok:

*ők amíg vérük vére hull
úgy védik itthon a hazát,
hogy szívbe fojtják zsarnokul
a gyermekeknek igazát.*

*Így jártam én is — nem rege —
és 'úgy vagyok már, úgy vagyok,
mint rossz családnak gyermeke,
kit egyre vernek a nagyok.*

Egy másik versében:

*A hazára az első telt pohárt:
igyunk, ne szóljunk: inni nem árt.*

*Az emberekre a második,
hogy adjon az Isten észet nekik.*

*Most ezt is szótlán, harmadikat,
a kedvesem kisujja miatt!*

Nemsokára újabb incidens következett. Megjelent a Nyugatban a *Fortissimo* című vers:

*És ha hasztalan
ima, sírás: — mi káromkodni
tudunk még, férfiak! Ma már
hiszünk káromlani — érdemes
alvó magasságot a Sorsban.
Hányjuk álmára kopogó
bestemmiáknak jégesőjét!
Mért van, ha nincs? Mért nincs, ha van?
Tagadjuk őt, talán fölébred!...*

A Nyugatnak ezt a számát elkobozták, az ügyészség pedig istenkáromlás címén vádat emelt a költő ellen. A bírói eljárás — úgy tudjuk — felmentéssel végződött, de a felújulni készülő iskolai-hatósági fegyelmi zaklatások elől tanári pályáján nyugdíjba vonul.

Nyugdíját később elveszti; elégséges magyarázatul szolgálhat erre a következő rövid életrajzi adat: „1919 májusában a modern magyar irodalom és a világirodalom rendes tanítója lett a budapesti Tudományegyetemen“.

Kétségbevont magyarsága védelmére írja Dante-fordítása előszavában: „Minden fordítás csak egy nemzet számára értékes s valóban ajándék a nemzetnek. Akármilyen paradoxnak hangozzék is: a műfordításkönyv a legmenthetetlenebbül magyar könyv; az író, akit nemzete kitagadott, evvel nem mehet külföldi piacra. Minden műfordításkötet — s mennél nagyobb munka- és időáldozattal készült, annál inkább — vallomás az író nemzetéhez-tartozása mellett; — bár vallomás egyúttal a nagy nemzetközi kultúra egysége mellett is, az Emberiség hitvallása mellett.“

Fenyő Miksának a Babits-életrajzban megjelent emlékezése még egy érdekes, témánk körébe vágó kevéssé ismert adatot említ Babits életéből.

A tényállás Fenyő Miksának Vass József akkori kultuszminiszterhez 1922 január 11-én intézett leveléből rekonstruálható: „Az történt, hogy Babits Mihályt vagy három hét előtt beidézte a rendőrség toloncházi osztálya és egy régebbi verséért, melyben a rendőrszellem lazítást vél felismerni, most, csaknem három évvel a vers megírása után (valószínűleg megint a Fortissimoról volt szó) eljárást indít meg — tehát nem az ügyészség — s Babitsot büntetéssel sújtotta, ami abból áll, hogy mint a fennálló társadalmi rendre veszélyes egyént „nyilvántartja“. Igaz, ez a legenyhébb büntetés, de nekem azóta az az érzésem, hogy nem kérek abból a rendből, melyre Babits költészete veszélyes lehet. Nyilvántartják a legnagyobb magyar költőt, aki ha verseit nyugati nyelven írná, ma a Nobel-díj kitüntetettje volna, Dantenak utolérhetetlen fordítóját, majdan jobb, belátásosabb időben az ország büszkeségét ...“

Vass József rövid válasza hasonló ügyekben példaképpül szolgál: „...azonnal érintkezésbe léptem az illetékes rendőrhatalósággal. Teljesen igazad van. Babits óriási költői egyénisége külön elbírálást érdemel, örömmel közlöm Veled, hogy e felfogásomnak sikerült érvényt szereznem: Babits töröltetett abból a szégyenletes listából...“

Így már ekkor megindulhatott lassan, de fokozatosan Babits Mihály rehabilitációja, mely a nyugdíj-ügye rendezésétől a Kisfaludy-társasági tagságon keresztül az Akadémiáig vezetett. Kár, hogy a főváros ezt a folyamatot nem tetőzte be első-oszályú dísz-sírhely adományozásával.

József Jolán és Galamb Ödön életrajzi könyveiből össze tudjuk már állítani megközelítő pontossággal *József Attila* kriminográfiáját is. Az adatsor kora fiatalságában kezdődik.

Nővére könyvében olvassuk: „1923 decemberében tette le az érettségit, mint magántanuló. Két vagy három hét ideje volt tanulásra a kitűzött vizsganapig, nagyon drukolt, hogy elbukik. Verskötetét (Szépség Koldusa) vizsga előtt elküldte a főigazgatónak. Abban reménykedett, hogy a költőnek elnézik a diák készületlenségét. Éppen az ellenkező hatást érte el vele. Maga a főigazgató vizsgáztatta a magyar irodalomból és ízekre szedte a fiú tudását és alaposságát. De Attila állta a sarat. Bámulatos emlékezőtehetsége mindent magába ölelt, ami vers, költészet, irodalom. Amikor már azt hitte, szerencsésen túl van mindenben, egy kérdésnél megakadt. Sehogysem jutott eszébe Arany János egyik versének a címe.

— Nos, hogyan is állunk ezzel a verssel? — kérdezte a főigazgató. Végre diadalmasan kivágta: Kukoricafosztás.

— Úgy! — mondta a főigazgató. — Hát nem! Ten-ge-ri-hán-tás! — tagolta hangosan fülébe a vers címét. — Fial barátom, addig ne írjon verset, amíg Arany János verseinek még a címét sem tudja!

Attila fülig vörösödött. A főigazgató így adta tudtára, hogy megkapta a Szépség Koldusát és — nem sokra becsüli. És így kapott Attila, aki a kisujjában hordta a magyar irodalom minden gyöngyszemét, verset, prózát — magyarból elégségest az érettségi bizonyítványába.“

Nem sokkal a balul sikerült érettségi után, 1924 januárjában bírói eljárás indult ellene a Lázadó Krisztus című verse miatt. „Éppen ma beidéztek a rendőrségre — írja január 29-én nővérenek —, ahol megtudtam, hogy az ügyészség Isten-gyalázásért pörbe fogott a Lázadó Krisztus nyomán...“

Július 10-én tárgyalta a büntetőtörvényszék Schadl Ernő dr. tanácsa József Attila pörét. Hosszú tanácskozás után bűnösnek mondták ki istenkáromlás sajtóvétségében s nyolc-hónapi fogházra és 200.000 korona pénzbüntetésre ítélték.

Az ítélet után írja Galamb Ödönnek, volt tanárának: „Istenkáromlás. Versben. 19 évvel. Hiszen még ezt a tizenkilencet is ellopták tőlem! Vétettem én evvel nekik? Különben

a törvény: törvény. Csak azt nem tudom megértem, hogy miután az ügyész is elismerte a vers tendenciájának nemességét és a jóhiszeműséget pedig feltétlenül, de a vádat — értetően — tovább is fenntartja, akkor akad bíróság, amely marasztaló ítéletet hoz és abban 8 hónapra elítél egy 19 éves fiatalembert, enyhítő körülménynek véve fiatal korát és súlyosbitónak a gyalázkodó kifejezések egész halmazát.“

A tábla a büntetést egy hónapra szállította le; a Kúria pedig fölmentő ítéletet hozott, megállapítván, hogy a vers nem istengyalázó és így nem okozhat közbotránykozást.

Az érettségi után a szegedi egyetemre iratkozott be bölcsészettanhallgatónak. Egyetemi pályafutását azonban megakasztotta egy újabb vers-incidens. Megjelent a *Tiszta szívvel* című verse a *Szeged* című lapban:

*Nincsen apám, se anyám,
se istenem, se hazám,
se bölcsöm, se szemfedöm,
se csókom, se szeretőm ...*

Felhorkant a szegedi Friss Hírek egy irigykedő névtelenje. A műreket az ismeretlen berzenkedő „az erkölcsi pornográfia versfaragási műveletlenségével erkölcsileg súlyosan kifogásolható négy strófás rímbe szedett mázsolmány“-nak nevezi, és természetesen ügyészért kiált. Nos, az államtekintély, az ügyészség s a királyi bíróság ezúttal nem reagált e dühödt kifakadásra, és — nem fogott korbácsot. Mindössze az egyetem egyik tudós professzora állott ki az államtekintély őreként, magához rendelte tanítványát, az ifjú költőt s két tanú jelenlétében kijelentette, hogy amíg ő él, József Attilából nem lehet középiskolai tanár, mert „olyan emberre, ki ilyen verseket ír,, nem bízhatjuk a jövő generáció nevelését“.

Erre a keserű epizódra vonatkozik későbbi közismert verse:

*Lehettem volna oktató,
nem ily töltőtoll koptató
szegény
legény*

*De nem lettem, mert Szegeden
eltanácsolt az egyetem
fura
ura.*

*Intelme gyorsan, nyersen ért
a „Nincsen apám“ versemért,
a hont
kivont*

*szablyával óvta ellenem.
Ideidézi szellemem
hevét
s nevét;*

*„ön, amíg szóból értek én,
nem lesz tanár e földtekén“
gagyog
s ragyog...*

Erősebb idegrendszerű ifjú talán fel sem vette volna egy avatatlan öreg úr rigolyás kifakadását, de az érzékeny József Attilának ennyi éppen elég volt ahhoz, hogy elvegye kedvét a további egyetemi tanulmányoktól.

Később egyre jobban gyülekeztek a felhők feje köré. A „Döntsd a tökét, ne siránkozz“ című negyedik kötetének egyik versét az ügyészség inkriminálta; a bíróság elmarasztaló ítéletet hozott s a verseskötet valamennyi példányát elkobozták. Ugyanekkor egyik Villon-fordítása miatt szeméremszértés címén indult bírói eljárás ellene.

József Jolán könyvében olvashatjuk ügyvédje visszaemlékezését; érdemes lesz egy-két jellemző sorát idéznünk:

„A költő, akit végzete arra ítélte, hogy meglássa, meghallja, megérezze és kimondja azt, amit mások legfeljebb sejtene, akinek lelkében felfokozottan ég embervoltának tudata és az ezzel járó felelősség az elkövetkező esztendőben még kétszer állott a bíróság előtt. A halálbüntetés elleni röpírat aláírásáért újabb pénzbüntetést kap. Egy nyomtatásban

meg nem jelent, kéziratban cirkuláló verse miatt ismét pénzbüntetéssel sújtják...

Ha már a korszellem a költő alkotását nem a költészet, hanem a büntetőtörvénykönyv szerint mérlegeli, egyet meg kell állapítani: a bíróságok a törvény alkalmazásában nagyfokú jóindulattal jártak el, amit bizonyít, hogy ismételten csak pénzbüntetést szabtak ki...

A halálbüntetés elleni röpirat ügyében, melyet kívüle még öten írtak alá, könnyű védekezése lett volna. Elég lett volna annyit mondania, hogy a kifogásolt részek utólag, az ő tudta és hozzájárulása nélkül kerültek a szövegbe. Tudniillik az eredeti kézirat nem került elő. De József Attila kijelentette, akár az ő aláírása előtt, akár utólag íródtak a kifogásolt mondatok a röpiratba, azokat ő helyesli és magáévá teszi..."

*

Evvel fejtegetéseink végére érkeztünk. Csaknem kerek száz íróról emlékeztünk meg, akiknek politikai, vallási, világnézeti vagy művészeti meggyőződésük miatt különböző kisebb-nagyobb szenvedésekben volt részük. A néven nem nevezetekkel ez a szám még is duplázódnék.

Fölvetődik a kérdés, vajjon lehangoló, lesújtó-e ez az olvasmány. Mi azt hisszük, hogy nem. Sőt, ellenkezőleg: fel-emelő.

A magyarság büszke lehet arra, hogy nem csak a harc terén állta meg a helyét ezer éven át Európa védelmében, hanem a szellem birodalmában is. Szerintünk mindenképpen fel-emelő az a tudat, hogy a világnak nincs még egy nemzete, mely a *Szellem Szabadságának* európai eszméjéért annyi mártírt áldozott volna, mint a magyar. A mártírok szenvedése egy jobb és szebb jövő záloga.

*Az nem lehet, hogy ész, erő
És oly szent akarat
Hiába sorvadozzanak
Egy átoksúly alatt.*

TARTALOMJEGYZÉK

Irodalom és igazságszolgáltatás	3
A régi magyar irodalom	7
Abszolutizmus	17
Bach-rendszer	32
Liberalizmus és neobarokk.....	47